

18. Yüzyılın İlk Yarısı Üsküdar Sicillerine Göre Müslim-Gayrimüslim İlişkilerinin Hukukî Boyutu

Nevzat Erkan*

Özet: Bu makalede 1700-1750 yılları arasında Üsküdar'da yaşamış Müslüman ve gayrimüslim unsurlar arasındaki ilişkinin hukukî boyutu üzerinde durulmuştur. Çalışmanın temel kaynağını ilgili döneme ait Üsküdar kadılığına ait siciller oluşturmuştur. Kayıtlarda yer almış her bir belgenin hukukî niteliği haiz olmasının yanı sıra öncelikle adlî ve diğer ilişkilerin oturduğu hukuk zemini ele alınmıştır. Müslüman ve gayrimüslim nüfusa mensup insanların oluşturduğu muhtelif davalarda hakkını arayan ya da savunan Üsküdarlılar üzerinden değerlendirmeye gidilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Üsküdar, Kadı Sicilleri, Müslim-Gayrimüslim İlişkileri

According to the First Half 18th Century Üsküdar Judicial Records, the Legal Aspect of Muslim and Non-Muslim Relations

Abstract: In this paper, we study legal aspects of the relationship between Muslim and Non-Muslim societies in Üsküdar between the years of 1700 and 1750. The primary source of the study is the kadı records of Üsküdar. In addition to the analysis of the legal nature of each recorded document, the legal basis of relationships is discussed. Assessments are made through analyzing several cases of Muslim and Non-Muslim complainants and defendants in Üsküdar.

Key Words: Üsküdar, Kadı records, Muslim and Non-Muslim Relations

Giriş

18. yüzyılda Üsküdar, İstanbul'un dışında bilâd-ı selâse denilen Eyüp ve Galata'yla birlikte üç kadılıktan biri idi. Mekan olarak Beykoz bölgesi hariç Gebze'ye kadar Anadolu yakasının tamamını kuşatıyordu. Nüfusun ekseriyeti Müslümanlardan oluşmakta ve bunların büyük bir kısmı Türk idi. Aralarında, Rum, Ermeni ve Yahudilerin bulunduğu gayrimüslimler ise yaklaşık olarak nüfusun %33'üne tekabül etmekteydi.¹

Üsküdar'da Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki hukukî ilişkilerin neler olduğuna ele almadan önce kısaca konuyla ilgili Osmanlı uygulamasına bakmak gerekir. Osmanlı Devleti, şer'î ve örfî uygulamaları içinde barındıran İslâm hukukunu temel referans alan bir devlet idi. Aralarındaki bütün farklılıklara rağmen halk, Müslüman ve gayrimüslim tebaadan oluşmaktaydı. Gayrimüslimler, günümüzün ifadesiyle, azınlık statüsünde değerlendirilen içtimaî bir grubu değil, kendilerine zimmî statüsü verilmiş, (devletin)

* Yrd. Doç. Dr., Kırkareli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı.

¹ Açıklamalar için bkz. Nevzat Erkan, *18. Yy'ın İlk Yarısında Üsküdar'da Müslim-Gayrimüslim İlişkileri – Şeriyye Sicilleri ve Müdevvel Kaynaklar Işığında-* Marmara Üniversitesi S.B. E., (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2012.s. 17-18, 218-222.

Müslümanların dışındaki tebaasını oluşturmaktaydı. Osmanlı Devleti tebaası olan gayrimüslimlerin devletle ve Müslüman nüfusla olan münasebetlerinin hukukî çerçevesini açıklamada anahtar kavram, temeli Hz. Peygamber devrine kadar uzanan İslâm hukukunun içinde barındırdığı ehl-i zimme hukukudur. XI. Yüzyıl Hanefî ulemasından Debûsî'nin,² “Zimmîler ülke ve dünya ahkâmı bakımından bizden, din ve âhiret ahkâmında ise onlardandır (Harbîler)” görüşünde olduğu gibi gayrimüslimler İslâm devletinin tebaası olarak telakkî edilmekte ve -kendilerine getirilen bazı kısıtlamalar olsa da- Müslümanlar ile olan ilişkilerinde İslâm hukukunun normlarına tâbi olduklarına vurgu yapılmaktadır. Bu yüzden Müslümanlarla gayrimüslimler arasında cereyan eden hukukî ilişkiler açısından baktığımızda, her iki kesimin de aralarında yaşadıkları problemlerin çözüm yerinin kadı mahkemeleri olduğu konusunda bir ihtilaf bulunmamaktadır.³ Ancak, konuyla dolaylı bağlantısı olan gayrimüslimlerin kendi aralarındaki problemlerin çözümü konusunda hangi mahkemelere başvuracakları konusu yani millet sistemi etrafında dönen tartışmalar konusunda yakın bir zamanda tamamlanmış M. Macit Kenanoğlu'nun görüşleri etrafında açıklamak yerinde olacaktır.

Kenanoğlu, Osmanlı millet sistemini ele aldığı çalışmasında, konuyla ilgili lehte ve aleyhteki görüşleri sıralamıştır.⁴ Daha çok XIX. yüzyıl arşiv kaynaklarını kullandığı araştırmasında, kiliselerde tutulan nomikon ve nomokanon kayıtları ve Yahudilerin fetva niteliğindeki resnosa kayıtları ve “beit-din” denilen yüksek dini heyetin kararlarıyla birlikte değerlendirip gayrimüslim Osmanlılar için kazaî muhtariyetin söz konusu olup olmadığını sorgulamıştır. Konuyu hukukî bir çerçevede ele almış ve zimmî statüsündeki Osmanlı tebaasının kadı mahkemelerine gelmesinin bir nevi zorunluluk olduğu sonucuna ulaşmıştır. İslâm hukukunun câri olduğu Osmanlı Devleti'nde, gayrimüslim cemaatlere şer'î Mahkemelerin yetki ve sorumluluğu ile kıyaslanabilecek yargılama hakkı tanınmadığını belirten Kenanoğlu, bu çerçevede Osmanlılarda hukuk birliğinin söz konusu olduğunu kaydetmektedir. Müslüman olsun gayrimüslim olsun Osmanlı halkı için genel olarak her türlü anlaşmazlıkların çözüm makamı kadılıklardır.⁵

Kenanoğlu'nun altını çizdiği bir diğer husus da bu meselenin siciller merkezinde yeniden değerlendirilmesi gerektiğidir. Ele aldığımız dönemde Üsküdarlı gayrimüslimlerle

² Ahmet Özel, “Gayrimüslim”, *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 420.

³ Özel, a.g.m., s. 420.

⁴ Millet sistemi ile ilgili görüş ve değerlendirmeler için bkz. M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, İstanbul 2004, s. 34-55.

⁵ Ruhban sınıfına iltizam türü bir yetkiyle yargılama görevi verilmediğini belirten yazar, tarafların Gayrimüslim olduğu davaların da kadı marifetiyle görüldüğünü ifade etmektedir Bkz. Kenanoğlu, a.g.e., s. 221-244.

İlgili mahkemeye intikal eden dava türleri incelendiğinde, hemen hemen her konudaki hukukî meselelerin şer'î mahkemelere getirildiği görülmektedir. 1700-1750 yılları arasında tespit edebildiğimiz yaklaşık 30.000 civarında sicil kaydı içinde taraflardan en az birinin gayrimüslim olduğu kayıt sayısı 6.000'in üzerindedir.⁶ Muhtevası itibariyle dinî karakteri ön planda olmayan her türlü davanın; hatta ahvâl-i şahsiye denilen miras, nafaka ve boşanma gibi davaların dahi kadı önüne gelmiş olması son derece mühimdir. Bu durum, Osmanlılarda yargı birliğinin büyük ölçüde tesis edildiğini gösterirken, diğer taraftan gayrimüslim Osmanlıların kadıya başvurmalarının tercihe bağlı olmadığını, Müslüman Osmanlılar gibi hakkını arayan ya da savunan gayrimüslimler için de şer'î mahkemelerin yetkili yargı mercii olduğuna işaret etmektedir. Bu manada kadıyı ⁷ “*şeriat adamı olarak Müslümanların hâkimi*” şeklinde tanımlamak yetersiz görülmektedir. Osmanlı kadınlarının nüfûz ettiği coğrafyada yaşayan Müslim-gayrimüslim her Osmanlının hâkimi olduğunu, incelediğimiz dönem mahkeme sicillerinde kayıtlı dava tutanaklarından hareketle rahatlıkla ifade edebiliriz.

Müslümanlar ile gayrimüslimlerin hukukî ihtilafların bir diğer çözüm makamı Divân-ı Hümâyün idi. İlke olarak herkesin divana başvurma hakkı olmakla beraber, Osmanlı mahkemeleri problemlerin ilk çözüm yeri olarak düşünülmelidir. Dolayısıyla divanda görüşülen bu nitelikteki davaların öncelikle mahkemelerde görüldüğü, lüzumlu hâllerde divana intikal ettiğini varsayabiliriz. Osmanlı halkının gayrimüslim unsurları gerek kendi aralarındaki gerekse Müslümanlarla yaşadıkları problemleri buldukları yerin kadısına götördükleri gibi divân-ı Hümâyuna arz şeklinde iletirlerdi.⁸ Zira kadının verdiği kararları bir manada temyiz edecek yer Divân-ı Hümâyün idi. Burada şikâyette bulunan herkesin şikâyeti incelenir, kadı hükümleri kesin olmasına rağmen, haksız görülenler yeni hüküm verilmesi için kadılara geri gönderilirdi. Nitekim Atik Şikâyet, Mühimme ve Ahkâm Defterlerinde konuyla ilgili pek çok örnek bulunmaktadır. Payitahta yapılan başvuruların bir kısmı kadı sicillerinde

⁶ Konuyla ilgili Jennings'in Kıbrıs üzerinde yaptığı çalışmada, toplam 2800 dava kaydından 953'ü gayrimüslimleri ilgilendirmekteydi. Oran olarak % 34'e tekabül etmekteydi. Ronald C. Jennings, *Christian and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640* New York and London 1993 s. 166. Tahsin Özcan'ın Eyüp'e bağlı Hasköy nahiyesi için verdiği rakam, 17.000 dava kaydının % 55'i gayrimüslimleri ilgilendiren kayıtlar idi. Bkz. Özcan, “Osmanlı Toplumunda Birarada Yaşama Tecrübesi: Hasköy Örneği –İstatistiksel Bir Analiz Denemesi-”, *Dinsel ve Kültürel Farklılıkların Birarada Yaşaması İstanbul Tecrübesi: Bildiriler (15-17 Nisan 2010)*, İstanbul 2010, s. 261.

⁷ İlber Ortaylı, “Kadı”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 72.

⁸ Halil İnalçık “Şikâyet Hakkı: Arz-ı Hal ve Arz-ı Mahzarlar”, *Osmanlı Araştırmaları* İstanbul 1988, VII-VIII, 33-54; Ahmet Mumcu “Divân-ı Hümâyün”, *DİA*, İstanbul 1994, IX, 431; Saliha Okur Gümrukçüoğlu, yaptığı çalışmada 1649-1653 yılları arasında şikâyet defterlerindeki hükümlerde 714 Müslüman ahalinin şikâyetine karşılık 150 adet gayrimüslimin şikâyette bulunduğunu tespit etmiştir. Yani gayrimüslimler yaşadıkları sıkıntıları Divân'a iletmekteydiler. Gümrukçüoğlu, aradaki sayı farkını gayrimüslimlerin kadı mahkemelerinde şikâyetlerinin çözüme kavuştuğu için, Asitaneye gitmelerine gerek kalmadığını söylemektedir. Bkz. Gümrukçüoğlu, *Şikâyet Defterleri Işığında Osmanlı Hukuku ve Uygulaması (1649-1653)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi S.B.E., İstanbul 2010, s. 119, 126-127.

kayıtlıdır. Bunlar içinde örneğin Abraham v. Mosi adlı Yahudi ağılı için Üsküdar mollasından hüccet alamadığında, mahkemeye gelip padişahın ağılı için ferman istemiştir.⁹

Hukukî ihtilafların çözümünde bir diğer hak arama yeri şeyhülislâmlık idi. Kendi haklıklarını ispat için Müslümanların yanı sıra gayrimüslimler de şeyhülislâma fetva almak üzere müracaat edebiliyorlardı. Şeyhülislâma veya fetva alınacak kişilere yapılan bu başvurular mahkemeye intikal edecek ihtilafların azalmasına ve bu mesele hukukî çerçeveye sokulduğu için kadıların işlerini kolaylaştırmaktaydı.¹⁰ Fetva için yapılan bu müracaatlar müftülük görevlisine şahsen başvurulabilirdi gibi fetva istenen konu yazılı bir metin olarak verilebilmekteydi. Şeyhülislâma yazılı olarak başvuru belgelerinde Müslümanların yanı sıra gayrimüslim isimlerine sıkça rastlanmaktaydı. Fetva mecmualarında ise fetva isteyen kimsenin ismi ve yer isimleri kaldırılır, konu fıkî bir çerçevede yazıya dökülürdü.¹¹ Örneğin İncelenen dönemde Üsküdar'a bağlı Tuzla'da köy subaşı Mehmed b. Şaban tarafından öldürülen Yamandı'nın mirasçıları, hapsedilen subaşının kendilerine diyet ödemesi kararını içeren fetvayı zamanın şeyhülislâmı Ali Efendi'den almışlardı.¹²

Mahkeme Süreci

Mahkeme sürecinden Müslüman ve gayrimüslimlerin mahkemeye gelene kadar veya mahkeme sürecinde hangi yolları takip ettiklerini anlıyoruz. Bu çerçevede ilk ele alacağımız husus vekillik konusudur. Hukukî bir terim olarak “bir kimsenin kendinin yapabileceği muâmelâtta bir işini başka bir şahsa devretmesi” anlamına gelen vekâlet müessesesine Osmanlı toplumunda yaygın olarak müracaat edilmekteydi. Osmanlı uygulamasında vekil tayinleri genel olarak iki yöntemle yapılıyordu. İlki vekil ve müvekkilin mahkemeye başvurusuyla gerçekleştiriliyordu. Günümüzdeki noter kurumunun vazifelerini de yerine getiren Osmanlı mahkemeleri bu işlemi tescil ediyordu. Vekil üstlendiği vazifenin kapsamı içinde yer alan hususla ilgili davada müvekkilini temsil ediyordu. İkinci yöntem ise dava esnasında vekilliğin şahitler yoluyla kanıtlanmasıdır. İki usule dair sicillerde fazlasıyla örnek mevcuttur. Mahkeme tutanaklarında vekilliği doğuran ilişki “bâ-hüccet” tabiriyle ya da şahitlerin ismi zikredilerek ifade edilmektedir. Müslim-gayrimüslim ilişkileri açısından meseleye baktığımızda, Üsküdar'da gerek Müslümanların gerekse gayrimüslimlerin işlerini

⁹ Üsküdar Şer'iyeye Sicilleri (ÜŞS), no.334, vr.154b.

¹⁰ Ekrem Buğra Ekinci, *Ateşİstidası : İslâm-Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü*, İstanbul 2001, s. 95.

¹¹ Uriel Heyd *Türk Hukuk ve Kültür Tarihi Üzerine: Makaleler*; (trc. Ferhat Koca), İstanbul 2002. s. 71; Pehlül Düzenli “Osmanlı Fetva Mecmuaları Işığında İstanbul'da Gayrimüslimlerin Problemleri”, *Dinsel ve Kültürel Farklılıkların Birarada Yaşaması İstanbul Tecrübesi: Bildiriler* (15-17 Nisan 2010), İstanbul 2010, s. 204

¹² ÜŞS, no.342, vr.62b-64a.

yürütmek maksadıyla zaman zaman vekil tayin ettikleri görülmektedir. Üsküdarlı gayrimüslimler arasında uzunca bir süre şehir dışına çıkan kişiler genellikle vekil tayin etmekteydi. Özellikle aslen Üsküdarlı olmayıp memleketine veya başka bir şehre seyahat eden kişiler ekonomik faaliyetlerinin yürütülmesi başta olmak üzere çeşitli hususlarda güvendiği birine vekâlet vermeye özen gösteriyordu. Çünkü belli bir müddet geçtiği hâlde Üsküdar'a dönemeyen bu kişilerin gaip olduğuna hükmeden beytülmal emini mallarını zapt edebiliyordu.¹³

Bazı gayrimüslimlerin vekil atadıkları kişilerle ilgili tercihleri konumuz açısından son derece önemlidir. Üsküdarlı gayrimüslimler vekâlet hususunda ağırlıklı olarak kendi dindaşlarını seçerken bir kısmı Müslüman tanıdıklarını vekil tayin edebiliyorlardı. Vekâlet ilişkisi aynı zamanda hukukî niteliği ön planda olan bir ilişki olmanın yanı sıra tamamen iki tarafın tercih ve onayıyla kurulan sosyal bir ilişkidir. Gayrimüslim ve Müslüman kimliklerine sahip bazı Üsküdarlıların müvekkil ve vekil sıfatlarıyla mahkeme kayıtlarında birlikte yer almaları, toplumun iki unsuru arasındaki münasebetin boyutları hakkında fikir vermektedir. Çok sayıda örnekte görüldüğü gibi bir gayrimüslimin kendi inancından birini vekil atayabilecekken Müslüman bir şahsı tercih etmesi, Üsküdarlı Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında güvene dayalı bir ilişkinin varlığına delalet etmektedir. Tarafların isteğine bağlı söz konusu vekâlet ilişkisinin ortaya çıkmasında Müslüman bir vekilin gayrimüslim müvekkilin haklarını mahkemede ve diğer yöneticiler karşısında daha iyi savunabileceği düşüncesinin de etkili olduğu varsayılabilir.

Üsküdar sicillerinde gayrimüslimlerin Müslümanları vekil atadıkları pek çok dava türü bulunmaktadır. En çok dikkat çeken dava türlerinden birisi vasî tayiniyle ilgili olanlardı. Mirasın taksim sürecinde veyahut sonrasında sorun yaşayan bazı gayrimüslimler, yargı safhasında kendilerini temsil etmek üzere Müslümanları tercih edebiliyorlardı. Oldukça ilginç bir kayda göre, Üsküdar Yeni Mahalle'de yaşayan Fotini bint Papa Dimitri adlı Rum kadın, kocası Angili'nin ölümünden sonra yetim kalan çocukları için vasî atanan kız kardeşi Kaliye'den davacı olmuştu. Yetimlerin vasîliğini üstlenen kişilerden beklenen en önemli vazife mâl-ı eytâmın idaresinde dikkatli ve dürüst davranmalarıydı. Fakat Kaliye kendisine emanet edilen yetim mallarını harcayarak yetimleri zor durumda bıraktığı iddiasıyla Fotini tarafından mahkemeye verildi. Anne Fotini bu davada kendisini temsil etmek üzere Meryem

¹³ Örneğin Davudpaşa Mahallesi Yeniçeşme Sokağı'nda bakkal olan Dimitri v. İskarlet şehir dışına çıkan ortağı Nikola'nın mallarına gaib zannıyla el koyan Subaşı Mustafa Ağa b. el-Hâc Osman'ı dava etmiştir. Subaşı dükkân sahibi Nikola'nın gaip olduğunu ve davacı Dimitri ile ortaklığının bulunmadığını iddia etmiştir. Dimitri ise Müslüman şahitlerle davasında haklılığını ispat ederek, subaşının müdahalesini önleyebilmiştir. İlgili kayıt için bkz. ÜŞS, no.340, vr.31ab.

bint Mehmed adlı bir Müslüman kadını vekili olarak görevlendirmiştir.¹⁴ Miras meseleleriyle ilgili bir diğer kayıta, Kefere Mahallesi'nde ölen Haçadur'un mirasçıları problemlerin çözümü için Yahya Beşe b. Yusuf'u vekil tayin etmişlerdi.¹⁵

Üsküdar'da vekil-müvekkil ilişkilerinin tamamına yakını gayrimüslimlerin Müslümanları vekil kılması şeklinde gerçekleşmiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla sadece bir sicil kaydında Müslümanın müvekkil, gayrimüslimin ise vekil konumunda olduğu görülmektedir. Avlonya mütesellimi olan Mustafa Ağa işlediği bir suçtan dolayı kalebent cezasına çarptırılınca, işlerinin görülmesi için Kadıköy'de ekmekçilik yapan Dimo adlı Rum'u vekil tayin etmişti.¹⁶

Müslümanlarla gayrimüslimler arasında hukukî münasebetler içinde ele alınması gereken en önemli konulardan birisi şahitlik meselesidir. İslâm hukukunda mühim bir konumu haiz şahitlik kurumu farklı hukuk sistemlerinde de mevcuttur. Dava konusu hakkında bilgi sahibi güvenilir kişilerin şهادetleri davalı ve davacıların haklılıklarının belirlenmesinde son derece önemliydi. Osmanlı uygulamasında şahitlerin görüşlerine çok sık başvurulduğu ve şahitlerin tanıklıklarının kuvvetli bir hukukî delil telakki edildiği anlaşılmaktadır. Osmanlı mahkeme tutanaklarında ayrı ayrı ele alınabilecek iki türlü şahitliğin var olduğu görülmektedir. İlki dava konusu olaya tanıklık etmiş, davalı ile davacı arasındaki çekişmede bilgi sahibi kişilerin şahitliği, ikincisi ise mahkeme esnasında davayı izleyen ve kendilerine “şühûdü'l-hâl” denilen yargılamanın/muhakemenin tanıklarının şahitliğidir.¹⁷ İkinci tür şahitlik müstakil olarak irdeleneceğinden bu bölümde üzerinde durulmayacaktır.

Osmanlı tebaası gayrimüslimleri merkeze koyarak konuyu ele aldığımızda, Müslüman bir kişi hakkında şahitlik yapamamalarına karşılık, kendi aralarındaki davalarda şahitlik konusunda dinî kimliklerinden ötürü herhangi bir kısıtlamayla karşılaşmadıklarını rahatlıkla ifade edebiliriz. Davası görülen olayla ilgili tanıklıklarına başvuru zımmî statüsündeki Osmanlı gayrimüslimleri için de Müslüman olma dışında yukarıda değinilen şahitlik yapabilme ölçütlerinin mahkeme görevlilerince dikkate alındığı anlaşılmaktadır. Belgelerde gayrimüslim şahitler için kullanılan “*udûl-i millet-i nasarâ*”¹⁸ “*udûl-i millet-i mesîh*”¹⁹ ve “*udûl-i millet-i yahudiyye*”²⁰ gibi tanımlamalar, bu kişilerin bilgilerine başvurulabilecek adil

¹⁴ÜŞS, no.400, vr.29a.

¹⁵ÜŞS, no.328, vr.102b.

¹⁶ÜŞS, no.412, vr.61a.

¹⁷Hülya Canbakal sicillerde “ehl-i vukuf” ve “ehl-i hibre” olan olarak yer alan bilirkişi konumunda olan ve mahkemeye malumat sağlayan insanları üçüncü tür bir şahitlik olarak değerlendirmektedir. Bkz. Canbakal, *17. Yüzyılda Ayntâb Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset*, İstanbul 2009, s. 159.

¹⁸ ÜŞS, no.355, vr.69b.

¹⁹ ÜŞS, no.363, vr.121a.

²⁰ÜŞS, no.363, vr.12b.

kişiler olduklarını bildirmektedir. Şahitlik vasfını haiz Müslüman ya da gayrimüslim iki şahit tanıklık için yeterliydi.

Şahitlik konusunun Müslim-gayrimüslim davalarına etkisi bakımından mahkeme kayıtlarında dört türlü uygulama ile karşılaşmaktayız. Müslümanların kendi aralarındaki davalarda gayrimüslimler şahitlik yapamazken, yine bir gayrimüslimin Müslüman'a açtığı davada şahitler Müslüman olmak zorunda idi. İki gayrimüslim arasındaki davalarda şahitler Müslüman ve gayrimüslim olabildiği gibi bir Müslüman'ın gayrimüslime açtığı davada şahitlerin Müslim ve gayrimüslim tebaadan olmasının hukukî bir sakıncası yok idi. Üsküdar'da yaşayan gayrimüslimler kendi aralarındaki hukukî tartışmalarda kendi dindaşlarını şahit olarak mahkemeye sunmuşlardır. Tarafların Yahudi veya Hıristiyan olması önemli değil idi. Ancak Üsküdar örneğinde Kuzguncuk'ta yaşayan Yahudilerin Rumlarla olan davalarında genelde Yahudi şahit getirdiklerini görmekteyiz.²¹

Gayrimüslimlerin kendi aralarındaki davalarda Müslümanların şahitliği yukarıda zikredilen örneklerin dışında oldukça dikkat çeken davalarda kendini göstermiştir. Müslümanların kendilerine haram bir nesnenin satışında şahitlik yapması, gayrimüslimlerle olan ilişkilerinin hangi düzeyde olduğu bakımından ilginç kılmaktadır. İçki satışıyla ilgili bir davada haklı olan taraflar, Müslümanların şahitliğine ihtiyaç duymuştur. Selamiali Mahallesi'nden Erakil adlı bir Ermeni, kendisi evde yokken Asvadur adlı bir Ermeni'nin 400 vukıyye içkisini gasp ettiği için dava açmıştı. Asvadur ise içkiyi gasp etmediğini Erakil'in eşi Bağçe'den satın aldığını iddia etmiş, Mecdi b. Ömer ve Mehmed Beşe b. İbrahim adlı şahitlerle satışı ispat edip davada haklı olduğunu ortaya koymuştur.²²

Şahitlik konusunun bir diğer boyutu Müslümanların gayrimüslimlere karşı açtığı davalarda gayrimüslim şahit getirmeleridir. Hukukî bir engel olmamasına rağmen Müslümanlar bu tür davalarda ekseriyetle Müslümanları şahit göstermişlerdir. Bununla birlikte Müslümanlar, bazen yaşanan olaylara tanıklık etmiş gayrimüslim şahitleri gayrimüslim davalı veya davacılar karşı haklılıklarını ispat için mahkemeye şahit olarak sunmuşlardır. Üsküdar sicillerinde bu tür şahitlikler genelde borç davalarında görülmektedir. Arakıyeci el-Hac Cafer Mahallesi'nden Hüseyin Ağa'nın fırıncı Mardiros'a açtığı borç davasında şahitler İbrahim Beğ ve Serabyon gibi bir Müslüman ve bir gayrimüslim olduğu gibi,²³ Kefçe Mahallesi'nden Abdullah Ağa'nın yetimlerinin vâsisi olan Hatice'nin yetim

²¹Örnekler için bkz. ÜŞS; no.363, vr.22b, vr.121a; no.423, vr.23a; no.424, vr.19b-20a.

²²ÜŞS, no.403, vr.62a.

²³ÜŞS, no.328, vr.84a.

mallarından Pazarbaşı'ndaki evine mukabil 150 kuruş kredi alıp ödemeyen Vartan'a açtığı davada şahitler Serkiz ve Kiragos adlı iki gayrimüslimden oluşmaktaydı.²⁴

Gayrimüslimler Müslümanlarla olan davalarında, nese davaları ve vasiyet davalarının dışında, gayrimüslim şahit getiremezlerdi.²⁵ Bu yüzden miras ve alacak davalarında neseplerini ispat ve vasiyet davalarında haklılıklarını ortaya koymak için kendi dindaşlarını şahit olarak mahkemeye sunmuşlardır. Özellikle bu tür davalar Üsküdar'a dışarıdan gelen ve Üsküdar'da vefat eden insanların vârisleri tarafından açılmaktaydı. Ölen kişinin alacağı olduğu ve o kişinin mallarını belli bir süre içerisinde sahip olmadığı zapt eden beytülmal eminlerine karşı dava açmaktaydılar.²⁶ Bunun yanında bu kimselerin Müslümanlarla olan ticarî ilişkilerinde alacakları için geride kalan vârisleri neseplerini gayrimüslim şahitlerle ispat etmekteydiler. Nitekim Rumeli Vilayeti Köstendil Kazası'ndan olup Tuzla'da ölen Roso v. Ladin'in yeğeni olduğunu iddia eden Karaca v. Panko v. Ladin, aslen Köstendilli olup Paşaköy'de oturan İstanko ve Manol adlı gayrimüslimlerin şahadetiyle Karaca'nın yeğeni olduğunu ispat edip amcasının emaneten 18 kuruş verdiği Süleyman Çelebi'den hakkını almıştır.²⁷

Yukarıda zikredilen iki hususun dışında mahkeme sürecinin en kritik konusu gayrimüslimlerin Müslümanlarla olan davalarında Müslüman şahit getirme zorunluluğu idi. Durumun nezaketini bildikleri için Müslümanlarla olan ihtilaflarında Müslüman şahit olmasına dikkat ediyorlardı.²⁸ Peki bu durum Üsküdar kadı sicillerine nasıl yansımış idi? İncelediğimiz mahkeme kayıtlarında altmış kadarında, Müslüman şahit getirdikleri görülmektedir. Bu duruma göre Müslüman şahit bulmada sıkıntı çekmedikleri rahatlıkla

²⁴ ÜŞS, no.420, vr.59b.

²⁵XVIII. yüzyıl fetva kitapları için bkz. *Fetâvây-ı Abdürrahim II*, 413-414; *Behcetü'l-Fetâvâ* s. 408-409. Gayrimüslimlerin niçin Müslümanlara şahitlik yapamayacağı konusunda değerlendirmeler için bkz. Abdülaziz Bayındır, *İslâm Muhakeme Usulü (Osmanlı Uygulaması)*, İstanbul 1986, s. 159-161; Kemal Yıldız, *İslâm Yargılama Hukukunda Şahitlik*, İstanbul 2005, s. 112.

²⁶ Vârislerin gayrimüslim şahit göstererek açtığı davalar için bkz. ÜŞS, no.421, vr.7b; no.424, vr.13b; v.17b, 56a; ÜŞS, no.427, vr.45b.

²⁷ÜŞS, no.394, vr.66b.

²⁸Konuya örnek çalışmalar için bkz. Jennings, "Zimmis (non-Muslims) in early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri", *Studies on Ottoman Social History in the Sixteenth and Seventeenth Centuries : Women, Zimmis and Sharia Courts in Kayseri, Cyprus and Trabzon*, İstanbul 1999, s. 378-379; Kemal Çiçek "Living Together: Muslim-Christian Relations in Eighteenth Century Cyprus as Reflected by the Sharia Cort Records", *Islam And Christian-Muslim Relation* Birmingham 1993, c.IV, say: 1, s. 48; Öte yandan Aryeh Shmuelevitz ise mahkemelerde Müslümanlara karşı gayrimüslimlerin (Yahudilerin) şahitliğinin kabul edilmemesinin rüşvete neden olduğunu iddia etmektedir.. Bkz. Shmuelevitz, *The Jews of the Ottoman Empire in the Late Fifteenth and the Sixteenth Centuries : Administrative, Economic, Legal and Social Relations as Reflected in the Responsa*, Leiden. Brill, 1984, s. 52.

söylenbilir.²⁹ Müslümanların hakkı ortaya çıkarma hususunda kendi dindaşları aleyhine de olsa şahitlik etmekten kaçınmadıklarını görmekteyiz.

Mahkeme sürecinde davalı ve davacıların önemli ispat vasıtalarından birisi de yemin etme ve yeminden kaçınmadır. Yemin etme, davacının hakkı ve davalının delilidir. Hukukî netice bakımından davalı yemin ettiği takdirde davacı şahit getirinceye kadar davanın takibine son verilir.³⁰ Gayrimüslimler Müslümanlar gibi gerek kendi aralarındaki davalarda gerekse Müslümanlarla olan davalarında, herhangi bir delil yoksa yemin etme haklarına sahip idiler.³¹ Ancak yemin etme şekli Müslümanlardan farklı idi. Müslümanlar Allah (c.c) ismi üzerine yemin ederken, onlar ise dinlerine göre farklı yemin etmekteydiler. Hıristiyanlar “*yemin-i billâhi bimâ enzele'l-incîli 'alâ İsa 'aleyhi's-selâm*”, Yahudiler ise “*yemin-i billâhi bimâ enzele't-tevrâte 'alâ Mûsâ 'aleyhi's-selâm*” şeklinde yemin etmekteydiler.³²

Üsküdar'da Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki davalarda bizim tespit edebildiğimiz kadarıyla yirmi beş defa, taraflara yemin teklif edilmiştir. Beş davada Müslümanlar yeminle davacı oldukları meselede haklı olduklarını ispat etmişler ya da isnat edildikleri suçlardan beraat etmişlerdir. Bu rakam gayrimüslimler için ise yedidir. On davada yeminden nükulden (imtina) dolayı davacı taraf mahkemeyi kazanmış, üç davada her iki taraf yemin ettiği için dava düşmüştür. Yemin etme bütün dava konularında geçerli değildi. Örneğin had cezası içeren davalar ve başkasına devredilme özelliği olmayan davalarda taraflara yemin ettirilmezdi.³³ Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında yemine konu dava türlerine baktığımızda, borç davalarının sayıca fazla olduğunu görmekteyiz. Bunun yanında zayii, telef, hırsızlık iddiası, şetm, darp ve katl iddiasıyla açılan davalarda taraflara yemin ettirildiğini görmekteyiz.

Mahkeme süreci içerisinde değerlendirebileceğimiz bahislerden biri mahkemeye sunulan yazılı belgelerdir. Üsküdar sicillerinde yer alan Müslim-gayrimüslim davalarında delil olarak zikredilen yazılı belgeler genelde temessük ve hüccet idi. Temessük, vakıf ve mîrî

²⁹ Kemal Çiçek, Trabzon'a dair yaptığı çalışmada benzeri tespitlerde bulunmuş, gayrimüslimlerin Müslümanlarla olan davalarında şahit konusunda bir sıkıntı çekmediklerini değinmiştir. Bkz. Çiçek, “Şeriyeye Sicillerine Göre Trabzon'da Müslim-Gayrimüslim İlişkileri” *Trabzon Tarihi İlmî Toplantısı: Bildiriler (6-8 Kasım 1998)*, Trabzon 1999, s. 241.

³⁰ Geniş açıklamalar için bkz. Bayındır, *a.g.e.*, s. 205, 218; Cevdet Yavuz, “Dava”, *DİA*, İstanbul 1994, IX, 15.

³¹ M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebussuûd Efendinin Fetvalarına Göre Kanûnî Döneminde Osmanlı Hayatı*, İstanbul 1998 s. 281

³² “İsa aleyhisselâma inen İncil üzere yemin ederim/Musa aleyhisselâmainen Tevrat üzere yemin ederim” anlamına gelen yemin örnekleri için bkz. ÜŞS, no.328 6b; no.335, 10a; no.336, vr.20b.

³³ Osmanlı uygulamasında davacı ve davalıların hangi hususlarda yemin edeceklerine dair geniş açıklamalar için bkz. . Bayındır, *a.g.e.*, s. 206-214.

arazilerin tasarruf haklarının devri ve intikali ile ilgili belgeler olduğu gibi³⁴ bizim incelediğimiz kayıtlarda kişiler arasındaki borç ilişkilerinde kullanılan sened özelliği taşımaktadır. Bu yüzden bazı kayıtlarda deyn-i temessük ifadesi yer almaktaydı.³⁵ Hücet ise kadının veya nâibin mührünü ve imzasını taşıyan şahitlerce tasdik edilmiş belgelerdir.

Yazılı belgelerin delil olmasıyla ilgili olarak Ali Bardakoğlu konuya dair makalesinde, İslâm hukukunda şahitlik, kat'i karîne, yemin ve yeminden nükûlden sonra beşinci olarak yazılı delilleri ispat vasıtalarından biri olarak zikretmiştir.³⁶ Genel kabule göre Osmanlı yargı sisteminde *Mecelle* öncesi dönemde yazılı deliller doğruluğu şahitlerle ispatlanmadıkça mahkeme tarafından kabul edilmemiştir. Bu belgelerde kadının imzası ve mührünün bulunması yeterli değildir. Zira düzenlenecek sahte belgelerle mahkemenin yanıltılma ihtimali yüksek denilmektedir.³⁷ Yine Tanzimat öncesi klasik Osmanlı uygulamasını inceleyen bazı yazarlar ise ispat vasıtalarını şahitlik, yemin ve yeminden nükûl olarak ele almışlar, yazılı belgeleri ispat vasıtaları arasında değerlendirmemişlerdir.³⁸ Bununla birlikte Bayındır, Bursa sicillerinden verdiği bir örnekten hareketle vekâlet hususunun şahitlerin ispatına gerek kalmadan hüccetle sabit olduğunu belirtmiştir.³⁹

1700-1750 yılları arasında Üsküdar'da Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında davaya delil olarak sürülen yirmi altı yazılı belge bulunmaktaydı. Bunlardan biri kira temessükü, biri köle olmadığına dair hüccet, biri fırın hissesi temessükü idi. Geriye kalan yirmi üç kayıt borçlarla ilgili temessük ve hüccetler idi. Davacı tarafından mahkemeye delil olarak sunulan on sekiz yazılı belge davalılar tarafından ikrar edilirken, sekiz kayıttta davacılar yazılı belgeyi inkâr etmişti. Bunlardan sadece birinde şahitler düzgün şahitlik yapmadığı için dava reddolunmuş, geri kalan yedi dava şahitlerin şهادetiyle kabul olmuştu. Oran olarak konuya baktığımızda mahkemeye sunulan yazılı belgelerin % 70'nin davalılar tarafından kabul edildiğini görmekteyiz. İncelediğimiz dönem içerisinde insanların yazılı belge almak için kadiya başvurdukları görülmektedir. Açılan davalarda genel tablo insanların mahkemede yazılı belgeleri bir ispat vasıtası olarak sundukları, ancak davacı tarafın yazılı belgeyi inkâr etmesi durumunda kuvvetli delil olan şahitlerle haklarını savunduklarını görmekteyiz. Yoksa

³⁴Geniş açıklama için bkz. Ekrem Tak, *Diplomatik Bilimi Bakımından XVI.-XVII. Yüzyıl Kadı Sicilleri ve Bu Sicillerin İhtiva Ettiği Belge Türlerinin Form Özellikleri ve Gelişimi* (Basılmamış Doktora Tezi), M.Ü.T.A.E., İstanbul 2009 s. 253.

³⁵Örnekler için bkz. ÜŞS, no.345, vr.34b; no.412 vr.6a.

³⁶Bardakoğlu, "Beyyine", *DİA*, İstanbul 1992, VI, 97.

³⁷İbn Âbidîn, *Reddü'l-Muhtar ale'd-Dürri'l-Muhtar: Şerhu Tenviri'l-Ebsar*, (trc. Mehmet Savaş), İstanbul 1985, XII; 356; Bayındır, *a.g.e.*, s. 119-120; Fethi Gedikli, "Kaza:Osmanlı Devleti'inde Kaza", *DİA*, Ankara 2002, XXV, 118-119.

³⁸ Bayındır, *a.g.e.*, s. 120, Mehmet Akman, *Osmanlı Devleti'nde Ceza Yargılaması*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004.s.94-95

³⁹ Bkz. Bayındır, *a.g.e.*, s.107.

delil olarak sunulamayacak bir belgenin kadıdan alınmasının başka türlü bir izahını yapmak mümkün görünmemektedir.

Mahkeme sürecinin son merhalesi şühûdü'l-hâl konusudur. Mahkemelerde resmî görevli olmamasına rağmen hemen her türlü mahkeme işleminde süreci şahit olarak izleyen insanlar bulunmaktaydı. Şer'iyeye sicillerinde şühûdü'l-hâl diye dava metninin altında yer alan isimlerin bilirkişi, maaşlı mahkeme personeli ve Batı'da görüldüğü üzere jüri olarak araştırmacılar arasında farklı değerlendirilmiştir. Ancak bu kişilerin, yargılama sürecine dahil olmayan, o an mahkemeyi izleyen kimseler olduğunu söylemek daha doğru bir izah olur.⁴⁰ Bizim ele alacağımız husus ise Müslüman-gayrimüslim münasebetleri açısından olacaktır. Üsküdar sicillerinde ve diğer sicillerde gayrimüslimlerin kendi aralarındaki davalar için şühûdü'l-hâlde yer almalarına bir mâni yok idi. Üsküdar'da sicillerin tutulmaya başladığı ilk yıllardan itibaren gayrimüslimlerin şühûdü'l-hâlde isimlerinin yazılı olduğunu görmekteyiz. Jennings ise Kayseri üzerinde yaptığı çalışmada gayrimüslimlerin kendi aralarındaki çeşitli davalarda şühûdü'l-hâlde yer aldığını belirtmiş; fakat taraflarının hepsinin gayrimüslim olduğu davalarda şühûdü'l-hâlin tamamının Müslüman olmasına bir anlam verememiştir.⁴¹ Hülya Taş ise mahkemede gayrimüslimlerin şühûdü'l-hâl olarak azlığına dikkat çekmiş, mahkeme kayıtlarında şühûdü'l-hâl listesinin devamında “*ve gayruhum*” ifadesinden hareketle, gayrimüslimlerin isimleri yazılmasa da mahkemeyi dinlediklerini söylemektedir.⁴²

Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki davalarda, Üsküdar'ın ilk dönem sicillerinde nadiren de olsa gayrimüslim şühûdü'l-hâlde rastlanmaktadır.⁴³ XVIII. yüzyılda ise gayrimüslimlerin yazılması ender rastlanan bir durumdur.⁴⁴ Üsküdar'daki gördüğümüz örneklerde gayrimüslimlerin kendi aralarındaki davalarda genellikle mahkeme kaydının altında, şühûdü'l-hâl kısmında gayrimüslim isimleri zikredilmekteydi.⁴⁵ Müslümanlarla

⁴⁰Tartışmalar ve geniş açıklamalar için bkz. Nasi Aslan, , *İslâm Yargılama Hukukunda “Şuhûdü'l-hâl” Jüri: Osmanlı Devri Uygulaması*, İstanbul 1999; Tak *a.g.e.*, 53-56; Hülya Taş, “Osmanlı Mahkemesinde Şuhûdü'l-Hâl” Nasıl Değerlendirebilir?”, *Bilig*, Ankara 2008, XXXIV,25-44. Hülya Taş, bu konuda bağımsız bir çalışma yapılmadığını zikretmektedir. Lakin, Nasi Aslan'ın çalışması daha önceki yıllara ait bir çalışmadır. Farklı disiplinden bir çalışma olduğu için mi dikkate almadı bilemiyoruz.

⁴¹Bkz. Jennins, “Kadi, Court, and Legal procedure in 17th Century Ottoman Kayseri”, *Studies on Ottoman Social History in The Sixteenth and Seventeenth Centuries : Women, Zimmis and Sharia Courts in Kayseri, Cyprus and Trabzon*, İstanbul 1999, s. 282.

⁴²Bkz. Hülya Taş, *a.g.m.*, s. 37

⁴³Bkz. *Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil (H. 924-927 / M. 1518-1521)*. (haz. Rifat Günalan v.d.), İstanbul 2010, s. 367. (hüküm no.742).

⁴⁴Bu konuda iki örnek bulunmaktadır. Birincisinde Yenimahalle'de Ovakim adlı bir Ermeni'nin, mühtediye Aişe ve Evanis ile itale-i lisan davasında şuhudu'lhal kısmında gayrimüslimlere yer verilmiştir. Bkz. ÜŞS, no.377, vr.5a-b; Yine Pendikli Fotini bint Mihail adlı gayrimüslim kadının yeniçeri ortalarından aldığı kredide, gayrimüslimler şühûdü'l-hâlde yer almıştır. Bkz. ÜŞS, no.388, vr.57b-58a.

⁴⁵ÜŞS, no.388, vr.57b-58a.

gayrimüslimler arasındaki davalarda genel olarak şühûdü'l-hâlin tamamının Müslümanlardan olduğunu görmekteyiz. Bu durum -şayet Hülya Canbakal'ın deyimiyle onları şahit olarak kabul edersek- Müslümanlara karşı gayrimüslimlerin şahitlik yapamayacağından hareketle şühûdü'l-hâlde yer almamalarını açıklayabiliriz. Bunun yanında ileride çıkacak bir hukukî ihtilafta gayrimüslimlerin Müslümanlara karşı dava açması durumunda, tutanakta yer alan kimseler doğrudan şahit olacakları için meselenin gayrimüslimler açısından olumlu bir seyir alacağı kanaatindeyiz. Örnek vermek gerekirse aslen Rumeli Akçakızanlık kazasından olan gayrimüslim iken Müslüman olup Ali adını alan mühtedinin, kendisini köle edinmek isteyen el-Hac Mustafa'yla olan davasında, Akçakızanlık kadısından hüccette şühûdü'l-hâlde yer alan kimselerin Üsküdar'daki davada şahit olarak yer aldığını görmekteyiz.⁴⁶

Müslümanlarla Gayrimüslimler Arasında Davalık Hususlar

Hak arama yollarını ve mahkeme sürecini izah ettikten sonra iki tebaa arasında hangi konularda davalar yaşanmıştı, sorusuna cevap arayabiliriz. Bu bölümde, kadı önüne gelen bu davaları ele alacağız. Şer'iyeye sicillerinde bir kaydın dava konusu olduğunu gösteren özellikler şunlar idi: Başlangıçta davacı ve davalının kimlikleri zikredildikten sonra davacının davalıya “*üzerine da'vâ ve takrîr-i kelâm edip*” ifadesiyle başlamaktaydı. Davacı iddiasının sonunda “*mûcib-i şer'isi matlûbumdur*” ifadesiyle davalının cezalandırılmasını veya borçlu ise borcunun ödenmesini istemekteydi. Şayet olay, iki kişi arasında değil de hırsızlık, zina gibi had cezaları kapsamında ise suç işleyen kişi görevliler tarafından mahkemeye getirilip yargılanmaktaydı.

Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında açılan davaların ilk sırasını borç davaları oluşturmaktaydı. Bir vecibe olarak borç, iki veya daha çok kimsenin arasındaki karşılıklı yükümlülüklerin hepsini anlatan hukukî bağıdır.⁴⁷ Borç ilişkileri içinde barındırdığı iktisadî şartlar dolayısıyla çalışmamızın ikinci bölümünün ana konularından biri olmakla beraber edilmemesinden dolayı hukukî ilişkiler içinde sayı olarak en fazla veriyi içinde barındırmaktadır. Her iki kesim arasında ticarî ve ekonomik ilişkilerin sonucu olarak, vaktinde ödenmeyen borçlar veya alacakları için insanlar alacaklarını temin maksadıyla mahkemenin yolunu tutmaktaydı.

Üsküdar kadısının tâbi olduğu İslâm hukukuna göre, borç ödenmesi gereken bir hak olduğu için, kadı önüne gelen borç davalarını bu hukuk çerçevesinde çözmeye çalışmaktaydı.

⁴⁶ÜŞS, no.326, vr.17a.

⁴⁷Farklı açıklamalar ve detaylı bilgi için bkz.M. Akif Aydın, “Borç”,*DİA*, İstanbul 1992, XVI, 285-291; a.mlf, “Deyn”,*DİA*, İstanbul 1994, IX 266-268.

Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında dava konusundan yarıdan fazlasını borç davaları oluşturmaktaydı. Bu davalar içinde emek ve eşya borcunun haricinde karz olarak verilen borçlarda Müslümanlar ile gayrimüslimle arasında yetmiş altı dava açılmıştı. Kırk bir dava Müslümanlar gayrimüslimlere borçlarını ödemedikleri için dava ederken, gayrimüslimlerin borç sebebiyle Müslümanlara açtığı dava sayısı otuz beş idi.

Alacaklılar -yukarıda yazılı deliller bölümünde ele alındığı üzere- davalarını ispat etmede borçlu ile aralarında düzenledikleri temessükleri delil olarak getiriyor ve şahitlerle haklıklarını ispat etmeye çalışmaktaydılar. Borçlu gaip veya borcu ödemeyecek durumda olursa eğer kefil var ise kefile dava açılmaktaydı. Yaklaşık on dört davada aslî borçlu olmadığı için kefile dava açılmıştı. Bir borç davasında borçluluk durumu havale yoluyla üçüncü şahsa geçtiği için dava açılmıştı.⁴⁸

Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında dava konusu olan hususlardan birisi de gayrimenkullerin zaptı, tasarrufu ve satışından kaynaklanan davalardır. Müslümanlarla ile gayrimüslimler arasında gayrimenkul davalarının ilk merhalesinde, yerin sahipliği veya tasarruf hakkını ifade eden belgelerle ilgili ispat eksikliğinden kaynaklanmaktaydı. Gayrimenkul sahibi olanların ellerinde tasarruf ettikleri malların mutlaka belgesi bulunması gerekiyordu. Böyle bir belge bulundurmeyen kimseler, şahitler vasıtasıyla veraset veya başka yollarla söz konusu yerin kendilerine intikal ve ait olduklarını ispat etmeleri icap ediyordu. Nitekim Kuzguncuk'ta görülen bir tarla davasında köy subaşı, köy civarındaki tarlanın Abdullah Ağa Vakfı'na ait olduğunu iddia ederek Raki adlı bir Rum kadından almaya çalışmış, kadın tarlanın kendi hakk-ı mufavvezi olduğunu iddia etmesine rağmen şahitlerle ispat edemediği için, tarla vakıf mülkiyeti içine dahil edilmiştir.⁴⁹

Üsküdar'da Müslim-gayrimüslim arasındaki gayrimenkul davalarında alım satımdan kaynaklanan iki hukukî kavram öne çıkmaktaydı: İkâle ve gabn-i fâhiş. Ref' ve iskât anlamına gelen ikâle kelimesi, İslâm hukuk literatüründe akdin fesh ve izale olması demektir.⁵⁰ Gayrimenkul satımlarında her zaman sonuç, anlaşma ile sonuçlanmıyordu. Bazen tarafların anlaşmazlıkları ikâleye sebep oluyordu. Yedi satım akdinde ikâle olmuştu. Bunların birinde

⁴⁸Bahsi geçen davada, Kefçe Mahallesi'nden Mahmud Ağa, ekmekçi Melhas v. Haçadur'a Çörekçi Mustafa adlı bir Müslümandan 66 kuruş borcun bir mecliste üçüncü şahsa geçmesiyle Melhas'a dava açılmıştı. Mahkeme de Melhas'ın borcu ödemesi tenbihinde bulunmuştu. Bkz. ÜŞS, no.336, vr.40b.

⁴⁹ÜŞS, no.403, vr.45a.

⁵⁰Bkz.Ömer Nasuhi Bilmen (ö.1391/1971), *Hukuk-ı İslamiyye ve Istılahat-ı FıkhiyyeKamusu*, İstanbul 1985, VI, 12.

bir Müslüman ile bir Ermeni ikâleye talip olmuş,⁵¹ diğerlerinde ikâleye başvuranların gayrimüslimlerin olması dikkat çekmektedir.⁵²

Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında gayrimenkul davaları içinde değerlendirebileceğimiz az rastlanan davalardan biri de sınır problemidir. Kefere Mahallesi'nden Evanis v. Azarya ile Selamiali Mahallesi'nden Mehmed Beğ b. Hasan arasında geçen davada, Abdullah toprağındaki bağ yolu ile ilgili, Evanis'in yol olmadığı iddiası Müslüman şahitlerce reddedilirken, Mehmed Beğ'in Evanis'in bağından gelen suyun engellenmesi için açtığı dava yine Müslüman şahitlerin ifadesiyle reddolunmuştur.⁵³

Sicillerde geçtiği üzere Müslümanlarla gayrimüslimler arasında en çok dava açılan konular içerisinde, hırsızlık ithamıyla açılan davalar gelmektedir. İslâm hukukunda had ve tazir cezaları gerektiren hırsızlık suçları için Osmanlı uygulanmasında, suçun işleniş biçiminde ve ispat yönünden eksikliğin olması sebebiyle kanunnâmelerde bazı yeni düzenlemeler getirilmiştir.⁵⁴ Müslümanlarla gayrimüslimler arasında cereyan eden hırsızlık vakaları, sicillere üç şekilde yansımıştır. Birincisi davacı kimselerin davalılara doğrudan hırsızlık ithamıyla açılan davalardır. Örneğin; Maltepe Köyü'nden Saliha adlı bir kadın, aynı köyden Abdurrahman, Raziye ve Asil adlı gayrimüslimi kızının evinden altınlarını çaldıkları iddiasıyla davacı olmuştu. Ancak hırsızlığı ispat edecek şahitler getiremediği için davalı tarafların yeminiyle dava düşmüştü.⁵⁵

Mahalle yasakçıları, gece bekçileri sorumlu oldukları mahallerde evlere ve iş yerlerinde olan hırsızlık ve v.s. durumlarından sorumlu idiler. İkinci tür hırsızlık olayları güvenlikten sorumlu bu kimselerin suçüstü yapıp yakaladığı insanların mahkemeye getirilmesi ve kadı huzurunda davacı olmalarıdır. Örneğin Yenimahalle'de yaşayan Osman b. Şaban ve Kazer adlı bir gayrimüslim mahalledeki Valide Sultan Camii yanındaki Dergiri zimmînin bakkal dükkânına girdikleri, mahalle yasakçısı Abdi Beşe b. Abdülkerim tarafından görülmüş, Kazer yakalandığı halde firar eden Osman mahalle yasakçısı tarafından mahkemeye getirilmiş ve suçunu itiraf etmiştir.⁵⁶

⁵¹ÜŞS, no.335, vr.22a.

⁵²İkâle örnekleri için bkz. ÜŞS, no.329, vr.66a; no.355, 71b; no.399, vr. 18ab;no.379, vr.54a; no.416, vr.72b.

⁵³Bkz. ÜŞS, no.365, vr.29b.

⁵⁴Osmanlı kanunnâmelerinde hırsızlık fiili için çalmak anlamında "uğurlamak" ifadesi kullanılmakta idi. Hırsızlığı sabit olan kimselere el kesme cezası verileceği açık olarak ifade edilirken, ispattan doğan eksiklikten dolayı çalınan eşyanın değerine göre farklı cezalar öngörülmüştür. Örnekler için bkz. Akgündüz, *Kanunnâmeler*, I,350; II, 42; III, 92-93; IV,302, 370,400; Ayrıca değerlendirmeler için bkz. Ömer Menekşe,*XVII Ve XVII. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Hırsızlık Suçu ve Cezası* (Basılmamış Doktora Tezi) Marmara Üniversitesi S.B.E., İstanbul 1998, s. 110; Bardakoğlu, "Hırsızlık",*DİA*, İstanbul 1998, XVII,394-395.

⁵⁵Bkz. ÜŞS, no.407, vr.16b.

⁵⁶ÜŞS, no.331, vr.9b.

Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki üçüncü tür hırsızlık iddiaları dolaylı olarak açılan davalarda görülmektedir. Görünüşte bu tür davalar, bir hakkın talep edilmesi anlamında istihkak davaları gözükmekteydi. Ancak, Gebze Nahiyesi Merkebli Köyü'nden Molla Ahmed b. Molla Ömer'in beygirini elinde bulduğu ekmekçi Evanis için açtığı dava kaydında, “*tarih-i kitâbdan kırk beş gün mukadem karye-i mezbûrede zâyi‘i ve serika olunup*” ifadesinde görüldüğü gibi içerisinde hırsızlık olayının cereyan ettiği davalar idi. Bu tür davaların içinde ev ve dükkân eşyası çalınması/kaybolması ile ilgili davalar bulunmakla beraber⁵⁷ yoğunluk at ve beygir hırsızlığına dair davalar idi. Bu hayvanların çalınmasıyla alâkalı, meselenin iki yönü bulunmaktaydı. Öncelikle zikredilen hayvanlar şehirlerarası yolculukta, yük ve eşya taşımada ve değirmencilik işleri gibi güç harcanması gereken işlerin yürütülmesi gibi en hayatî görevleri üstlenmekteydi.

İkinci husus ise Üsküdar'ın konumuyla ilgiliydi. Üsküdar imparatorluğun Asya tarafından bakıldığına batı tarafının son noktası, Rumeli canibinden bakıldığına ise devletin Asya ve Afrika'ya kara yoluyla açılan ilk kapısı idi. Bu iki sebepten dolayı at hırsızlığının kesiştiği yer Üsküdar olmaktadır. Rumeli tarafında atı kaybolan bir Osmanlı tebaası, atını Üsküdar'da bulabilmekteydi

Mala karşı işlen suçlardan olup başkasına ait bir malı zor kullanarak alma anlamında kullanılan gasp hadisesi de Müslümanlarla gayrimüslimler arasında dava sebeplerinden birisi olmaktadır.⁵⁸ İslâm hukuku açısından gasp edilen malların iktisadî bir değer taşıması, mütekavvim yani dinen kullanımına izin verilen bir mal olması gerekiyordu. İçki ve domuz eti gibi Müslümanların kullanması caiz olmayan mallar ise gayrimüslimler için mütekavvim sayılmaktaydı.⁵⁹ Üsküdar'da Müslümanlarla gayrimüslimler arasında gasp sebebiyle açılan davaların hiçbirinde bu türden bir örneğe rastlanmazken, iki gayrimüslim arasında geçen içki davasında gasp olduğu iddia edilmiştir. Yukarıda geçtiği üzere davalı olan gayrimüslim ,Müslüman şahitlerle içkiyi gasp etmediğini satın aldığını ispat etmiştir.⁶⁰

İslâm hukukuna göre gasp suçu bir tazir suçu sayılıp cezâî sorumluluk devlet başkanına aitti. Gasp fiilinin neticesi gasp edilen mal mevcut ise iade, zayi olmuşsa veya bir eksilme meydana gelmişse tazmin edilmesi gerekmekteydi.⁶¹ Üsküdar kadısının Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında meydana gelen gasp davalarıyla ilgili uygulamalarına baktığımızda; öncelikle bir malı gasp eden kişinin elinde gasp ettiği mal aynen duruyorsa,

⁵⁷ Örnekler için bkz. ÜŞS, no.412, vr.35b; no.423, vr.48b, vr.59b.

⁵⁸ Gasp suçunun tanımı ve hukukî sonuçları için bkz. Aydın, “Gasp”, *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 387.

⁵⁹ Aydın, “Gasp”, s. 388.

⁶⁰ ÜŞS, no.403, vr.62a.

⁶¹ Aydın, “Gasp”, s. 389.

mahkeme tarafından geri verilmesi sağlanmaktaydı. Nitekim Akdeniz sahili taraflarında Medain şehrinde olup Üsküdar'da misafir Mehmed Ağa b. Hasan, at ve beygirini gasb etti iddiasıyla hancı Mardiros v. Agob'a davacı olmuştu. Mehmed Ağa haklılığını şahitlerle ispat edince mahkeme söz konusu hayvanların sadece geri verilmesine hükmetmişti.⁶² Şayet kişi gasp suçuyla daha önceden sabıkalı ise veya gasp olayının içinde darp ve yaralama olduysa mahkeme, gasp ettiği malın sahibine geri verilmesini sağladığı gibi davalının tazir ve tedip edilmesi hükmünü vermekteydi.⁶³

Gasp olayının içinde barındırdığı fiili durumdan dolayı insanların gözünden uzak mekânlarda gerçekleştiğinde, davacı Müslüman veya gayrimüslim olsa da ispatı pek mümkün olmuyordu. Nitekim, Kadıköy'den Hasan b. Ömer'in, Yani'ye köyedeki kilise yakınında 80 kuruşunu gasp ettiği iddiasıyla açtığı davada haklılığını ispat edememişti.⁶⁴ Bunun yanında bazı durumlarda davacı ispat acizliğini bildiği için davalı kimseyle sulh yoluyla anlaşmaya çalışıyordu. Aslen Kayserili olan Serkez adlı gayrimüslim, Üsküdar'a gelirken Sapanca'da 200 kuruşunu aldığı iddia ettiği Mehmed'i Üsküdar'a geldiğinde kadı huzuruna çıkartıp 50 kuruşa sulh olmuştu.⁶⁵

Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında gasp davalarının bir diğer yönü de bazen insanlar gasp sebebiyle mahkemeye başvurduklarında, muhakeme sürecinde aslında gasp edildi diye dava açılan malların sahibi tarafından satılmış olmasıdır. Örneğin Bono bint Abraham adlı Yahudi bir kadın, Abdi Beşe b. Ivaz adlı Müslüman'a karşı, kahve fincanı takımlarını gasp ettiği iddiasıyla mahkemeye başvurmuştu. Davalı Abdi Beşe ise bahsi geçen eşyaları o an mahkemede bulunan Yahudi kadının oğlu Yasef'ten satın aldığı iddia etmişti. Kadın ise iddiasının ispat edecek bir delil sunmadığı için kadı tarafından davadan el çektilmişti.⁶⁶

Üsküdar sicillerinde gasp olayından farklı olarak, “*zayii etmek*” ve “*telef etmek*” gibi kavramlarla ifade edilen davalar mevcut idi. Gasp olayından farklı olarak cebren olmasa da ister mal sahibinin izni olsun ister olmasın mala gelen zarardan dolayı haksız bir fiil gerçekleştirilmiştir.⁶⁷ Müslümanlarla gayrimüslimler arasında itlaf sebebiyle açılan davaların başında hayvanların telef olması gelmektedir. Üsküdar'ın civar köylerinde çobanlık mesleği, çoğunlukla gayrimüslimler tarafından icra edilmekteydi. Küçükbaş ve büyükbaş hayvan

⁶² ÜŞS;no.421, vr.71b,

⁶³ Örnekler için bkz. ÜŞS, no.403 vr.13a; no.420, vr.11a.

⁶⁴ ÜŞS, no.420, vr.28b,

⁶⁵ ÜŞS, no.407, vr.12b.

⁶⁶ ÜŞS, no.340, vr.10b.

⁶⁷ İslâm hukukçuları arasında itlaf başlangıçta gasp ile birlikte ele alınırken, zamanla hırsızlık ve gasptan ayrı olarak mala yönelik tüm haksız fiilleri içine alacak bir şekilde genişletilmiştir. Bkz. Aydın “İtlaf”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIII, 466.

sahibi Müslümanlar, hayvanlarını gütmesi için gayrimüslim çobanlara emanet etmekteydi. Zaman zaman bu hayvanların telef olmasından dolayı Müslümanlar gayrimüslimler aleyhine dava açmaktaydılar.⁶⁸ Bunun yanı sıra celeplik yapan gayrimüslimler, koyunlarını zayii ettiği gerekçesiyle Müslümanlara dava açmışlardır.⁶⁹

Üsküdar sicillerinde cana yönelik davaların mühim bir kısmını, darp ve yaralama hadisesini konu alan davalar oluşturmaktadır. Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında çeşitli anlaşmazlıklardan dolayı zaman zaman darp ve yaralama olayları meydana gelmiş, mağdur olanların şikâyetçi veya sulh olmasıyla olaylar mahkeme kayıtlarında yerini almıştır. Darp ve yaralama cana karşı işlenen haksız bir fiil olduğundan dolayı bunun sonucu mağdur olan kimse mahkemeye gelip dava açmaktaydı. Mahkeme ise öncelikle mağdur olan kimseyi keşf ve muayene için bilirkişi ile muayene etmekteydi. Kişi şayet mahkemeye gelemeyecek durumda ise evlerine gidilip keşf ve muayene yapılmaktaydı.⁷⁰ Yapılan muayene sonucunda, davalı kimse mahkemeye celp ettirilmekteydi. Davacı dövme olayını şahitlerle ispatlayamasa da darbin ehil kimselerle ortaya çıkarılması durumunda davalılar sulh yolunu seçmekteydi. Sulh ile neticelenen kayıtlarda genelde davalı taraf “*tabîb ve merhem bahâsî*” adıyla bir sulh bedeli ödemekteydi. Bu bedel, davalının ödeme gücü ve mağdur kimsenin vücudaki darp ve yaralamanın durumuna göre değişmekteydi.⁷¹

Darp olayları hem Müslümanlar hem de gayrimüslimlerde, değişik sebeplerden dolayı rastlanan bir durumdu. Mahkeme kayıtlarına yansıdığı kadarıyla gayrimüslimlerin kendi aralarında olan darp ve yaralama sayısı yetmişin üzerinde idi. Nüfusun çoğunluğunu oluşturan Müslümanlar arasında sayının çok daha fazla olması muhtemeldir. XVIII. yüzyılın ilk yarısında Üsküdar’da yaşayan Müslüman ve gayrimüslimler arasında yaklaşık yetmiş üç adet darp ve yaralama davası meydana gelmişti. Bunların dağılımına baktığımızda, elli üç kayıтта Müslümanların gayrimüslimleri yirmi davada gayrimüslimlerin Müslümanları darp ettikleri görmekteyiz. Beş davada Müslüman ve gayrimüslimlerin beraber bir Müslümanı veya

⁶⁸ÜŞS, no.403, vr.19b.

⁶⁹ÜŞS, no.403, vr.44a.

⁷⁰Örneğin Pazarbaşı Mahallesi’nden Ağya v. Karabet adlı Ermeni İsmail ve Mehmed adlı müslümanlar tarafından darp edilmişti. Ağya’nın kayınbiraderi Azarya v. Karangül’ü n “sahib-i firâş” yani yataktan kalkamayacak durumda olduğu için açtığı davada, mahkemeden Ahmed Efendi b. Hüseyin, mahalle subaşı ve yasakçısı Azarya’nın bulunduğu eve gelip darp yerlerini keşf ve muayene etmişlerdi. Bkz. ÜŞS, no.400, vr.10a.

⁷¹Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki darp davalarının 28’i sulh ile sonuçlanmıştı. Sulh bedelleri 2 kuruş ile 70 kuruş arasında değişmekteydi. Düşük rakamlarda ağırlıklı olarak 5 kuruşa sulh olunurken(Örnekler için bkz. ÜŞS, no.333, vr.68b; no.353, vr.29b; no.367, vr.74b; no.397, vr.142b; no.420 vr.61b; no.424 vr.69a.) muhtemelen yaralamanın büyük olduğu davalarda ortalama rakam 60 kuruş idi. Örnekler için bkz. ÜŞS, no.367, vr.69b; no.384, vr.18b; no.421, vr.45a.

gayrimüslimi darp ettiğini, bir davada da kayıtlarda kıpti olarak zikredilen romanların gayrimüslimleri darp ettiğini görmekteyiz.

Üsküdar'daki Müslimlerle gayrimüslimler arasında en mühim dava konularından birini öldürme iddiasıyla Üsküdar'da açılan davalar oluşturmaktadır. Zira canına kastedilen kimselerin Müslüman veya gayrimüslim olsun Osmanlı tebaasından olması ve toplumda yarattığı infial açısından adlî olarak en ağır bir durumu işaret etmektedir. Mahkeme kayıtlarında normal ölümlerle ilgili olarak Müslümanlar için “*fevt olan, bundan akdem vefât etmiş*” gayrimüslimler için “*hâlik olan*” ifadesi yer almaktaydı. Tabii ölümlerin dışında bir yerde ölü bulunan insanlar için keşf ve muayene edecek uzman insanlar gönderilmekteydi. Tespit edilen bulgulara göre ölüm sebebi “*garikan vefât etmiş/hâlik olmuş , maktûlen vefat etmiş/hâlik olmuş*” ifadeleriyle kişinin denizde boğularak mı öldüğü yoksa biri tarafından mı öldürüldüğü kayda geçirilmekteydi. Boğularak ölen insanlar için sadece durum tespiti yapılmakta, vârisleri çoğunlukla davacı olmamaktaydı. Davaya konu olan, herhangi bir öldürücü aletle gerçekleştirilmiş katillerdi. Öldürülen kişinin vârislerinin açtığı davalara bakacak olursak, olaylar kısas ve kasâme korkusundan yerleşim merkezlerinin dışında gerçekleşmekteydi.⁷² Müslümanlarla gayrimüslimler arasında, elli yıllık süre içerisinde on dört adet cinayet olayı mahkemeye intikal etmişti. Öldürülen insanlardan ikisi Müslüman iken, geriye kalanlar gayrimüslim idi. Gayrimüslimlerin kendi aralarında cinayet davası bu sayının neredeyse iki katı yani yirmi dört idi. Üsküdarlı Müslümanlarla gayrimüslimler arasında meydana gelen adam öldürme davaları, âdi cinayetler şeklindeydi. Müslümanların katli iddiasıyla yargılandığı öldürme davalarında yeniçeri yoldaşlarının yanı sıra, taşradan gelen insanların cinayete karıştıklarını görmekteyiz.⁷³

Üsküdar Kadısının Verdiği Hükümler

Müslüman memleketlerinde Müslümanların lehinde ve aleyhinde uygulanan hükümler aynen zimmeti kabul etmiş gayrimüslimler için de geçerlidir.⁷⁴ İslâm hukukunda had, kısas ve tazir diye tasnif edilmiş cezaların çoğunun ispat durumuna göre mahkeme kayıtlarında yer

⁷²Örnekler için bkz. ÜŞS, no.421, vr.84b-85a; no.423, vr.37a.

⁷³Örnekler için bkz. ÜŞS, no.378, vr.7b; no.412, vr.15a.

⁷⁴Bilmen, *a.g.e.*, VI, 426; Farklı olarak içki içme dinlerinin caiz gördüğü bazı durumlar gayrimüslimlere ceza verilmezdi. (Bkz. Bardakoğlu, “Had”, *DİA*, İstanbul 1996, XIV,550.) Nitekim çalışmamızın şahitlik bölümünde konuyla ilgili bir satış davasına yer vermiştik. Bununla birlikte bazı yazarlar kanunnâmelerden hareketle ispatında eksiklik olan suçlar için Müslümanların yarısı kadar para cezası aldıklarını, bu durumun ceza hukuku açısından Müslüman zimmî eşitliğinin bozulduğunu iddia etmişlerdir. (Bkz. GülnihalBozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu: 1839-1914*, Ankara 1989, s. 25) Ancak incelediğimiz sicillerde iddia edilen hususlara dair kayda rastlamadık.

aldığını görmekteyiz. Tazir cezaları basit bir uyarıdan idama varıncaya kadar pek çok ceza biçimini içinde barındırmaktadır.

Mahkeme kararları ile ilgili olarak mahkemenin ne tür karar verip nasıl bir işlem yaptığıdır. Suraiya Faroqhi, incelediği kadı sicillerinden hareketle tecavüz, hırsızlık ve cinayet davalarına pek rastlanmadığını, mahkeme kayıtlarının durum tespiti yaptığını ve sosyal olgudan ibaret olduğunu söylemektedir. Bahsi geçen vakıaların mahkemeye taşınmadan insanların kendi aralarında halledilmeye çalışıldığını ifade etmektedir.⁷⁵Faroqhi'nin değerlendirmesi kısmen doğru olmakla beraber dava çeşitleri ve sonuçlarını mukayese ettiğimizde kadının hükmünü ihtiva etmeyen dava sayısı az sayıda olduğunu görmekteyiz. İlerleyen bölümlerde ele alacağımız üzere insanlar bu tür davaları mahkemeye taşımaktan çekinmemişlerdir. Bununla birlikte insanların bedel-i sulh ile anlaşma yoluna gidip, geride kalan çoluk çocuğu düşünerek suçlunun bir affı olacak yönü tercih ettiklerini görmekteyiz.⁷⁶ Yine, Faroqhi'nin suç ve cezalar ile ilgili olarak bunların uygulanması konusunda Divan kayıtlarında yer almadığı ifadesi Ekrem Tak tarafından değerlendirilmiş, Kamil Kepeci tasnifindeki Ruus Defterleri'nde işlenen suçlara dair verilen örnekler ile bu görüşün sıhhatli olmadığı vurgulanmıştır.⁷⁷

Dava sonuçlarında öncelikle ele alınması gereken bir husus da mahkeme kayıtlarında özellikle yüzyılın ortalarına doğru ilam kayıtlarında “*huzur-ı ‘âlilerine i‘lâm olundu*” ibaresi görülen bütün davaların merkeze bildirilip bildirilmediği konusudur. Belli bir dönemden sonra bazı defterlerin hemen her kaydında yer alan bu ifadelerden hareketle merkeze bildirilmesi pek mümkün görülmektedir. Bu mesele, Osmanlı hukuk tarihi konusunda çalışanların ele alacağı bir husus olarak karşımızda durmaktadır. Mahkemenin hükmünü ihtiva etmeyen bir İslâm hukukunda had cezaları arasında yer alan husus da bağı ve hırâbe suçları olarak adlandırılan eşkıyalık suçlarıdır. Bu suçlarla ilgili olarak mahkeme kayıtlarında “*cezası re’y-i veliyyü'l-emre mufavvez olmakla*”⁷⁸ ifadesi yer almaktadır. İşlenen suçlar direkt devletin güvenliği ile ilgili olduğu için ne tür ceza verileceği devlet başkanına bırakılmıştır

⁷⁵Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir:Kaynaklara Giriş*,(trc. Zeynep Altok), İstanbul 1999,s. 55-56

⁷⁶Selamiali Mahallesi'nden katledilerek öldürülen Arslan v. Serkiz'in mirasçıları 7 Cemâziyelevvel 1152(12Ağustos 1739) tarihinde katil zanlısı İlya v. Simon'a dava açmışlar, mahkeme de kısas hükmü vermişti. Bundan beş gün sonra aynı mirasçılar sulha talip olup, 90 kuruş bedel karşılığında İlya'nın zimmetini ibra etmişlerdi. Bkz. ÜŞS, no.398, vr.52b, vr.53b.

⁷⁷ Bkz. Tak, *a.g.e.*, s.33.

⁷⁸ Örnekler için bkz. ÜŞS, no.403, vr.31a; no.412, vr.66a; Eşkıyalık suçu işleyenler ile ilgili ne tür ceza verildiği konusunda işlenen suçun durumuna göre değişik cezalar verilmekteydi. Örneğin, Üsküdar'da meyhaneci olup halkın şikâyetçi olduğu Ermiya adlı gayrimüslimin daha önce eşkıyalık yaptığından dolayı elinin kesildiği ifade edilmektedir. Bkz. ÜŞS, no.403, vr.14b.

Kadının hükmünü ihtiva eden sonuçlarından ilki, kayıtlarda “*mu‘ârazadan men‘ olundu*” ifadesiyle formüle edilen hükümlerdir. Bunlar mutlaka ispat eksikliğinden kaynaklanmaktadır.⁷⁹ İncelediğimiz dönem itibariyle mahkemenin reddettiği dava sayısı altmış dokuz idi. Bunlardan kırk dördünde Müslümanların açmış olduğu dava kabul edilmemiş, yirmi beşinde ise gayrimüslimlerin açmış olduğu dava mahkeme tarafından kabul edilmemişti.

Ferâğ kelimesi vakıf mülklerinin tasarruf hakkının devriyle ilgili bir terim olmasının yanı sıra davadan çekilme anlamında da kullanılmaktaydı. Sicillerde genelde “*meccanen ferâğ*” veya “*fâriğ oldum*” şeklinde ifade edilmekteydi. Belli bir bedeli içermediği için sulhten farklı olarak bir nevi af kapsamında yer almaktaydı. Akla şöyle bir soru gelmektedir; davadan vazgeçeceğini bilen insanlar niçin mahkemeye gelip başlarından geçen olayı mahkemede kayıt ettirmek istemişlerdir? Meseleye davacı açısından baktığımızda davadan vazgeçmiş olsa bile ileride olabilecek herhangi bir problem için, daha önce davalı olduğunu ispat etme noktasında haklı bir konumda olmak, davalı açısından da davacıya herhangi bir şey olsa suçsuz olduğunu ispatlamada delil olarak sunacaktır. Antep sicillerden ilkinin inceleyip yorumlayan Leslie Pierce, davacı olanların seslerini duyurma mekânı olarak mahkemeye geldiklerini iddia etmektedir.⁸⁰ Bu tür kayıtların davalı açısından bir ehemmiyeti de; mesele kayda geçirildiği için ve mahkeme tarafından kendilerine hüccet verilmesi sebebiyle davacının bir dava açma ihtimalinin önüne geçilmekteydi. Üsküdar’da Müslümanlarla gayrimüslimler arasında on dört davada, davacılar davalarından vazgeçmişlerdir. Yedisinde Müslümanlar davacı iken, yine yedisinde gayrimüslimler davacı konumundaydı. Gayrimüslimlerin kendi aralarında davadan vazgeçme sayısı yaklaşık Müslümanlarla olan dava rakamlarının iki katı, yani otuz iki kayıta yer almıştır. Gayrimüslimlerin kendi aralarındaki rakamın yüksek çıkmasının sebebinin eşler arası tartışma ve miras gib yakın akraba ilişkilerinin bir sonucu olarak düşünmek mümkündür.⁸¹

Sicil kayıtlarının önemli bir kısmının sulh ile neticelenmiş olması özelde Üsküdar genelde Osmanlı toplumunun ilişkilerinde “sulh”u anahtar kavram olarak karşımıza çıkarmaktadır. Çatışmadan ziyade sulh içerisinde yaşamak toplumun huzuru ve menfaati için daha mühimdir. Bir mahkeme kaydında aralarında darp ve yaralama davası geçen bir

⁷⁹ Mahkemenin, davacının iddiasını ispat edememesi halinde verdiği bu tür hükümlere kaza-i terk denilmekteydi. Bkz. Bayındır, *a.g.e.*, s. 115, Fethi Gedikli “Kaza:Osmanlı Devleti’inde Kaza”,s. 118.

⁸⁰Peirce, Leslie, *Ahlak Oyunları: 1540-1541 Osmanlı’da Ayntab Mahkemesi ve Toplumsal Cinsiyet*,trc. Ülkün Tansel, İstanbul 2005, s. 140.

⁸¹Örnekler için bkz. ÜŞS, no.403, vr.23b; no.423, vr.65a; no.427, vr.37b.

Müslüman ile gayrimüslimin yer aldığı metinde “*es-sulhu seyyidü'l-ahkâm*”⁸² ibaresi meseleleri çözme manasında ne derece mühim olduğunu göstermektedir. Tarafları sulhe ikna edecek kimselerin sözü dinlenir, insanlar üzerinde belli tesiri olacak kimselerden olması gerekirdi. Bu bölümde kendilerinden sıkça bahsedilen “*muslihûn*” kimlerdi? Kefalet sisteminin yaygın olduğu ve kefalet listelerinin başında mahalle imamları ve gayrimüslimlerin papaz, keşiş ve hahamları olduğu dikkate alınırca tarafların biri Müslüman diğersinin gayrimüslim olduğu davalarda, Müslümanlar için şeyhler, mahalle imamı ve diğer ileri gelenlerinin sulhte etkisi ne ise gayrimüslimler için din adamlarının veya mahalle kethüdalarının benzer etkilerinin olması muhtemeldir. Zira bazı fermanlarda görüldüğü üzere, devletin muhatap kabul ettiği din adamları ve bazı mahalle yöneticilerinin etkisi diğerlerinden daha fazladır. Mahkeme kayıtlarında sulh olayının gizli kahramanları muslihûn konusunda bazı ipuçlarından hareketle araştırmacılar, şühûdü'l-hâlde yer alan kimselerin olabileceği yönünde tahminde bulunmuşlardır.⁸³ Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki davalarda muslihûnun kimler olduğunu tespit etmek, ilk bakışta mahkeme kayıtlarından hareketle pek mümkün değildir. Ancak aynı konu ile ilgili peş peşe gelen birinci kayıta açılan davanın ikinci kayıta sulh ile sonuçlanmış olması muslihûnun kimler olduğu konusunda fikir yürütmemize yardımcı olmaktadır. Örneğin 23 Zilkâde 1140 (30 Haziran 1728) tarihinde dönemin Üsküdar'a bağlı Karamürsel Nahiyesi'nde yaşayan Ali b. Abdullah adlı bir mühtedi, kendisini darp eden ve sağ kolunun kopmasına sebep olan Kemerocioğlu Yusuf b. Hasan ile Gedikoğlu Kostantin hakkında davacı olmuş, onlar inkâr edince, kolunun kısas ve diyeti için köy ahalisinden davacı olmuştu.⁸⁴ Ancak mahkeme davanın köy halkına açılmayacağı gerekçesiyle kabul etmemiştir. İsmi geçen mühtedi aynı kaydın devamında muslihûnun araya girmesiyle daha önce davacı olduğu iki kişiyle 180 kuruşa sulh olmuştu. Bu olayda Mahkemede suç isnat edilen şahısları tanıklık etmek için gelenlerin yanında, şühûdü'l-hâlde yer alan Karamürsel nâibi Ahmed Efendi, Üsküdar subaşısı Ali Ağa ve diğer şahıslar var idi. Karamürsel'e gün içerisinde gidip gelmenin zorluğu dikkate alındığında, muslihûnun şühûdü'l-hâlde yer alan nâip ve subaşının olması kuvvetle muhtemeldir. Bu durum önceki araştırmacıların ulaştıkları sonucu destekler mahiyettedir.

⁸² “Sulh hükümlerin efendisidir” anlamında yer alan ibare için bkz. ÜŞS, no.352, vr.20b; Bu ifade fıkıh eserlerinde sulh önemini vurgulamak için sıkça yer almıştır. Bkz. Fahreddin Atar, “Sulh”, *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, 483.

⁸³ Jennings., “Kadi Court and Legal procedure in 17th Century Ottoma Kayseri”, *Studies on Ottoman Social History*, s. 306; Dörtok, Zeynep Abacı, “Bir Sorun Çözme Yöntemi Olarak Sulh:18 Yüzyıl Bursa Kadı Sicillerinden Örnekler ve Düşündürdükleri”, *OTAM*, Ankara 2006, say.20 s. 109-110.

⁸⁴ ÜŞS, no.378, vr.46a.

Mahkeme kararlarında hüküm ifade kavramlarından birisi tenbihtir. Kayıtlarda borcun ödenmesi veya haksız yere alınan bir eşyanın geri verilmesiyle ilgili olarak “*edâ ve teslîme ba‘de’t-tenbih*”,⁸⁵ görevini kötüye kullanan insanlar için “*tenbih olunması*”⁸⁶ ifadesi yer almaktaydı. Herhangi bir konuda birinden şikâyetçi olan veya davacı olan bir kimsenin haklı çıkması durumunda verilen bu hüküm, hukuk literatüründe kaza-i istihkak olarak ifade edilmektedir.⁸⁷ Mahkeme kayıtlarında, davacının iddiasına karşılık davalı olan kimse ikrar ederse veya davacı davasını delillerle ispat ederse ya da davalı konumda olan kimse yeminden nükul ederse kadı, davacının haklı olduğunu ve davalı tarafın gereğinin yapması için tenbihte bulunmaktadır. Tenbih kavramını basit bir uyarı olarak değerlendirmek, insanların derdine derman olacak çözümleri getirmekte bir sonuç getirmediğini söylemek ilk etapta akla gelebilir. Tabii olan, ilk defa kadı huzuruna gelen bir borç davası için yapılacak ilk adım haksız olan tarafa bir gerekli tenbihi yapmak olacaktır. Bu yüzden mahkeme kayıtlarındaki “*tenbih*” hükmünü yapılması gereken kesin bir emir olarak telakki etmek daha doğru olacaktır. Zira yargılama olduktan sonra borç ödenmezse, mahkemenin borçluya durma göre hapis v.b. cezaların verdiği görülmektedir.⁸⁸

Mahkemenin verdiği kararlar bakımından davanın reddi, sulh ve ferâğdan sonra, hüküm ifade eden ve mahkemede en fazla yer alan hususlardan birisi tazir cezalarıdır. Üsküdar sicillerinde Müslümanlarla gayrimüslimler arasında tazir gerektiren davalar, darp ve yaralama, sövme, gasp, meslek nizamına uymama, iftira olmak üzere toplam on altı dava kaydı yer almaktadır. Tazir cezaları, maruz tarzı ilamların 1741 yılından itibaren artmasıyla mahkeme kayıtlarında sıkça yer almaya başlamıştır. Osmanlı hukuk tatbikatında had ve kısasın dışında kalan cezalar tazir kapsamında değerlendirilmektedir.⁸⁹ Kadı sicillerinden anladığımız kadarıyla tazir, hapis cezasından farklı olarak bir ceza şeklinde verilmekteydi. Zira bazı dava kayıtlarının hüküm kısmında “*tazir ve hapis*” lazım geldiği ifade edilmekte, suç işleyen kimsenin öncelikle tazir cezası ve sonra hapsolunması ifade edilmekteydi. Mesela, Hacehatun Mahallesi’nden Mustafa b. Halil’i, din iman söven ve darp eden duvarcı Yovan, yanındaki iki gayrimüslime mahkeme tarafından yaptıkları küfürden dolayı tazir ve darp olayından dolayı hapis cezası verilmişti.⁹⁰

⁸⁵ Örnekler için bkz. ÜŞS, no.408, vr.46b; no.423 vr.21a.

⁸⁶ Örnek için bkz. ÜŞS, no.420 vr.45b.

⁸⁷ Bkz. Bayındır, *a.g.e.*, s. 114-115; Fethi Gedikli, “Kaza: Osmanlı Devleti’nde Kaza”, s. 118.

⁸⁸ Örnek için bkz. ÜŞS, no.396, vr.30b.

⁸⁹ Bilmen, *a.g.e.*, III, 305.

⁹⁰ ÜŞS, no.412, vr.34b.

Bazı davalar için, tazir hükmüyle birlikte tedip ifadesi yer almaktadır. Tedip hukuk literatüründe “*Uslandırma, haddini bildirme, hafif ceza ile ıslah etme*”⁹¹ anlamındadır. Cinayetten daha hafif suçlar için kısa süreli hapis ve geçici sürgün cezaları içeren bir ceza türüdür. Üsküdar sicillerinde görülen Müslümanlar ile gayrimüslim arasındaki davalardan tediben tazir cezasını beş kayıta görmekteyiz. Bunlardan iki gayrimüslim olup biri yukarıda geçtiği üzere narh fiyatlarının üzerinde satış yapan Foti adlı bakkal diğeri ise Kuzguncuk'ta ekmekçilik yapan ve elindeki unları başka yerlere satan Kazer adlı fırıncıdır.⁹² Müslümanlardan ise kalyoncu Mehmed ve yeniçeri ocağından cebeci 17. bölük neferi Ali'dir. Mahkeme kayıtlarında her iki Müslüman'ın da sarhoş olduğu ifade edilmektedir.⁹³ Son olarak hırsızlığı ikrarıyla sabit olan Kara Ahmed birisinin Asvadur adlı gayrimüslimden çaldığı malları geri vermesi tenbih edildiği gibi tedip olunması için Divan'a gönderilmişti.⁹⁴ Ancak bu kayıtlarda nasıl bir ceza tatbik edildiğini tespit etmek mümkün görünmemektedir.

Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında mahkeme kararlarından birisi hapis cezasıdır. Hapis cezası, İslâm hukukunda aslî cezalardan olmayıp tazir grubunda yer alan cezalardan birisi idi.⁹⁵ Kayıtlarda hapisle ilgili olarak “*tevkif olunma*” ve “*habs*” ifadeleri yer almaktadır. Suç işleyen zanlılar için sicillerde “*tevkif olundu*” ifadesi yer almaktadır. Bu kişiler için kesin hüküm verilmemiş olmasına rağmen zanlı olarak tutuklanmaktaydılar. Örneğin Pazarbaşı Mahallesi'nde Ağya adlı gayrimüslimi yaralayan ve Müslüman şahitlerle ispat edilen İsmail ve bir Müslüman arkadaşı için tevkif olundukları zikredilmekteydi.⁹⁶ Bunun yanında kesin hüküm verilen insanların da hüküm uygulanıncaya kadar zindanda tutuklu kaldıklarını görmekteyiz. Kısas bahsinde genişçe ele alacağımız üzere, Üsküdar'da Menyat adlı bir Hıristiyan kadını öldüren Ivaz b. Abdullah adlı Müslüman kısas hükmü uygulanıncaya kadar mahpus olarak zindanda tutulmuştu.⁹⁷ Mahkeme kayıtlarında borcunu ödeme imkânı olmayan insanlar için “*yesârı sâbit olmadıkça habsi lâzım gelmeyip*” ifadesiyle, şayet bu insanların ödeme imkânı olsa hapis cezası alacakları anlamına

⁹¹Bkz. Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 2005, s. 409, 556; Mustafa Avcı, tediben tazir konusunda geleneksel yaptırımlar sistemini tamamlayan ve iki şeritli yaptırım düzeninin bir parçası olduğunu ifade etmektedir. Bu tabir isnat kabiliyeti olanlar tarafından işlendiğinde suç olarak kabul edilmekte, fiillerin yetenekleri olmayan küçük, akıl hastası, alkol ve uyuşturucu müptelası gibi kimseler tarafından işlendiğinde bunların tehlikeli hallerinin bertaraf edilmesi ve toplumun korunması amaçlarıyla özgürlüklerinin kısıtlanmasıdır demektir. Bkz. Avcı, *Hukuk Tarihimizde Hapis Kurumu* (Basılmamış Doçentlik Tezi) Diyarbakır 2000.s. 229.

⁹²Bkz. ÜŞS; no.415, vr.38b; no.423, vr.41a.

⁹³Bkz. ÜŞS, no.403, vr.13a; no.420 vr.11a.

⁹⁴ÜŞS, no.407, vr.44a.

⁹⁵Bardakoğlu “Hapis”, *DİA*, İstanbul 1997, XVI; 58-59; Gültekin Yıldız *Osmanlı Devleti'nde Hapishane Islahatı (1839-1908.)* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) M.Ü. T.A. E., İstanbul 2002, s. 8

⁹⁶ÜŞS, no.400, vr.10a.

⁹⁷ÜŞS, no.378 vr.19a.

gelmekteydi.⁹⁸ Hapis kavramı yine yukarıda zikredildiği üzere tazir olunmasına ilaveten suçlunun başka bir fiilini cezalandırma amacıyla kullanılmaktaydı. Müslim-gayrimüslim arasında hangi suçları işleyenler için hapis kararı alındığına bakıldığında; öncelikle darp ve yaralama olaylarına karışan, başkalarının mallarının gasbeden insanlar tutuklanıp “*ıslah-ı nefis eyleyinceye*” kadar mahpus kalıyorlardı. Hapis kararı verilen insanların bir kısmı borç sebebiyledir. İslâm hukukuna göre malı olduğu halde borcunu ödemeyen borçlu, ödemeye zorlanmak için hapsedilir. Borç ilişkisinde din farkı gözetilmemektedir.⁹⁹ Osmanlı kadılarının el kitabı hüviyetinde olan İbrahim Halebi'nin *Mülteka el-Ebhur*'unda borç ödemeyi reddeden kimselerin bundan vazgeçirmek için 2-3 ay hapsedilebileceği, kişinin malı olmadığı anlaşılırsa serbest bırakılması zengin ise daha uzun bir süre hapsedilmesinin uygun olacağı ifade edilmektedir.¹⁰⁰

Verilen ceza türlerinden tazir içinde ele alınan birisi de sürgünler ve buna bağlı olarak kalebent cezalarıdır. Sürgün, cezanın durumuna göre bir beldeden başka bir beldeye olduğu gibi,¹⁰¹ bir adaya da yapılabilmekteydi.¹⁰² Suç isnat edilenler suçlarını itiraf ettiklerinde, mahalleden ihraç edilmesi için kadiya başvururlardı. Dönemin Adalar Nahiyesi'ne bağlı olan Kartal Köyü'nde Müslüman ve gayrimüslim tebaadan ileri gelenler, köyde yaşayan Anasta ve kızı Despono'nun köye gelen eşkiyayı evlerine alıp onları sürekli köy halkına karşı kullandıkları ve ahaliye karşı küfürlü sözler sarfettikleri için köyden ihraç ettirmişlerdir.¹⁰³ Mahalleden sürgün işlemi ahalinin talebiyle gerçekleştiği için mahkeme kayıtlarında yer alırken, adalara cezârebent, kalebent ve zindanbentlik cezasına çarptırılan suçluların cezası hüküm olarak sicillerde yer almayıp uygulama Divan tarafından yapılmaktaydı. Üsküdar'a bağlı Kınalıada, bu meyanda sürgün yerlerinden biri idi.¹⁰⁴ Bu tür ceza alanlar içinde, hem Müslüman hem gayrimüslim tebaadan suçlular bulunmakta idi. Farklı suçların yanı sıra mahalleden sürgüne sebep olan hususların tekrarının bu tür sürgünler

⁹⁸ Örnek için bkz. ÜŞS, no.403 vr.9a, 37a.

⁹⁹ Bardakoğlu “Hapis”, *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 58.

¹⁰⁰ Halebi, *İzahlı Mülteka el-Ebhur Tercümesi*, thk. Mustafa Uysal. İstanbul 1975, III, 200-202.

¹⁰¹ Bu konuya örnek olarak dönemin beldelerinden biri olan Eyüp'te İslâm Beğ mahallesinde gayrimüslimlerin sakin olduğu odalarda kalan bazı Ermeniler, kendi hallerinde olmayıp bıçak v.s. aletlerle insanları tehdit etmeye başlayınca, Divan'a yazılan bir arzda bu kişilerin buradan sürgün edilmesi istenmiş, bostancıbaşı yazılan bir buyurldu ile Üsküdar'da uygun bir yerde iskan edilip gerekli uyarıların yapılması emredilmiştir. ÜŞS, no.392, vr.78b.

¹⁰² Bir adaya sürgün edilme cezasına cezirebent, ada içinde bir kaleye sürgün edilemeye de kalebent veya zindanbent denilmekteydi. Sürgün yeri olarak adaların tercih edilmesi, buralardan kaçma ihtimalinin az olması ve hayatın adalarda daha zor olması idi. Ali Efdal Özkul, “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Kıbrıs'ta Kalebentler ve Cezirebentler”, *Hapishane Kitabı*, (ed. Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun), İstanbul 2010, s. 131. Bu çalışmaya göre Kıbrıs adasına sürülen toplam 76 kişiden 18'i gayrimüslim idi.

¹⁰³ Kartal ŞS, no.1 vr.8a.

¹⁰⁴ Selanik Rum metropolidi Ağnados'un kötü halinden dolayı buraya sürgünü için bkz. Kartal ŞS, no.1 vr.76a.

için de geçerli olduğunu görmekteyiz.¹⁰⁵ Arşiv kayıtlarında, Üsküdar'da yaşayan Müslüman ve gayrimüslim esnafın meslek ilkelerine uymamayı adet haline getirmelerinin cezârebent cezası almasına sebep olduğunu görmekteyiz.¹⁰⁶

Tazir cezasının en ileri safhası idamdır. Osmanlı kanunnâmelerinde paranın değeriyle oynayan ve halkın ihtiyaç duyduğu temel gıda maddelerini eksik tartan ve üretene verilen cezalar ölüm cezasına kadar varmaktaydı. Konuya gayrimüslimler açısından baktığımızda, özellikle bakkallar ve fırıncılar ön plana çıkmakta idi.¹⁰⁷ Konuyla ilgili olarak Üsküdar sicillerinde bir tek idam cezasına rastlanmaktadır. Üsküdar Atpazarında Kasbar fırını demekle meşhur fırını işleten bir gayrimüslim, defaetle uyrılmasına rağmen halkın şikâyetçi olmaya devam etmesi ve yapılan kontrollerde ekmeği yirmi dirhem eksik yaptığı tespit edilip diğer esnafa ibret olması için fırını karşısında idam edilmiştir.¹⁰⁸

Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında cerayan eden adli olaylarda, mahkeme sonuçlarından birisi de kısastır. Üsküdar mahkeme kayıtlarında kısas'ın uygulandığına dair örnekler bulunmaktadır. Pazarbaşı Mahallesi'nde iki roman arasındaki darp davasında davacı olanın yeğeni için “*mûcibi kısâs olan katl ile maktûlen vefât eden*” ifadesi geçmektedir.¹⁰⁹ İncelediğimiz dönem içerisinde Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında kısas hükmü verilen tek bir örnek bulunmaktadır. Üsküdar Selamiali Mahallesi'nde İvaz b. Abdullah adlı bir Müslüman, Minyat bint Haçadur v. Delibaş adlı gayrimüslim kadını evinde iken demir keser ile vücudunu yaralayıp öldürdüğü için vârisleri tarafından dava açılmış, İvaz'ın suçu inkâr etmesine rağmen Tenbel el-Hâc Mahallesi'nden sebzeçi Seyyid Halil b. Es-Seyyid Mehmed ve Selami Efendi tekke kapısı yanında oturan el-Hâc Hüseyin b. Ömer'in şahitliği ve verese-i kibârın talebiyle kısas cezasına çarptırılmıştır.¹¹⁰ İvaz b. Abdullah,

¹⁰⁵Ömer İşbilir “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nde Limni Kalebentleri”, *Zindanlar ve Mahkumlar*, (der. Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun), İstanbul 2006, s. 48-49.

¹⁰⁶Örnekler için Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İ.E. DH, no. 495; C.ZBT no.3710.

¹⁰⁷Üsküdar kadısına gönderilen 3 Muharrem 1143(19 Temmuz 1730) tarihli bir buyurulduda, tuğralı paradan başka paranın kullanılmaması için hatt-ı hümayun çıkmasından sonra, yeni tuğralı paralar basmaya çalışan bir bakkal zimmînin ikrarıyla suçsu sabit olduktan sonra, idam cezası verildiği, bundan sonra her kim bu yola tevessül ederse hiçbir mazaret kabul edilmeksizin aynı cezaya uğracağı konusunda Üsküdar Kadısı uyarılmıştır. Bkz. Üsküdar 388 95a; Belirtilen narh fiyatlarının üstünde satış yapan ve defaetle uyarılmasına rağmen bu huyundan vazgeçmeyen bir gayrimüslim bakkal, dükkânın önünde idam edilmiştir. Subhî Mehmet Efendi *Subhî Tarihi: Sami ve Şakir Tarihleri ile Birlikte 1730-1744 (İnceleme ve Karşılaştırma Metin)*, (haz. Mesut Aydınar), İstanbul 2007, s. 736-737.

¹⁰⁸ÜŞS, no.384, vr.97b.

¹⁰⁹ÜŞS, no.344, vr.29a.

¹¹⁰ÜŞS, no.378, vr.10a. Katil olarak isimi geçen İvaz b. Abdullah Müslüman mı gayrimüslim mi olduğu konusunda şunları söyleyebiliriz: Üsküdar sicillerinde incelediğimiz kadarıyla İvaz ismi Müslümanlarına yanı sıra gayrimüslimler tarafından da kullanılmaktaydı. (Örnekler için bkz. ÜŞS, no.347, vr.2a; no.364, vr.43b.) Baba ismi Abdullah olarak Müslümanların yanı sıra daha çok mühtediler için kullanılmaktaydı. Baba ismi bilinmeyen gayrimüslimler için de baba adı olarak Abdullah kullanılmaktaydı. Metinde mühtedi kaydı olmadığına göre, oğul ismi Müslümanlardaki “bin” olarak yazıldığı ve gayrimüslimlere ait mesfûr sıfatı yerine Müslümanlara ait mezbur sıfatının kullanılması ve iddia için Müslüman şahit getirilmesi, kâtilin Müslüman

Ağakapısı zindanında cezasının infazını beklerken, maktûlün mirasçıları İvaz'ın misafir olarak evinde kaldığı Şeker v. Ralvet adlı gayrimüslimin cinayete bir dahli olmadığı için Şeker'in zimmetini ibrâ etmişlerdir.¹¹¹

Mahkeme kayıtlarında Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında netice bakımından yer alan hususlardan birisi diyetdir. Cinayetlerde kısas aslî ceza, diyet ise bedel ceza yani bir nevi tazminattır. İslâm hukukunda haksız fiil olarak görülen cana yönelik suçların kısas ile cezalandırılmadığında diyet olarak ödenmesi borç olarak telakki edilmektedir.¹¹²Diyet, İslâm ceza hukukunda kısas uygulanması gereken durumlarda mağdur tarafa belli bir tazminat şeklindedir. Konumuz açısından meseleye bakıldığında İslâm ülkesinde yaşayan gayrimüslimlerin diyeti konusunda farklı görüşler bulunmasına rağmen Osmanlı uygulaması kısasta olduğu gibi diyeti İslâm ülkesinde bulunmayı esas almış ve kanın hukuken korunmasını dikkate alarak ülkesinde yaşayan insanların kimselerin diyetleri hususunda bir ayırım yapmamıştır.¹¹³Osmanlı Devleti diyet düzenlemesini vatan merkezli olarak icra etmiş, ancak zamanla bazı kolaylıklar yapılmıştır.¹¹⁴ Bir gayrimüslim erkeği öldüren Müslüman bir Müslüman'ı öldürmüş gibi diyet ödemekteydi. Konuyla ilgili fetva kitaplarında gayrimüslimlere yönelik bir fetva söz konusu değildir.¹¹⁵

Cinayet davaları sonucu maktûlün mirasçıları dem ü diyet davaları açtığı gibi, kısas gerektirecek davalarda mağdur kimseler diyet davaları açmaktaydı. Bu tür davalarda davacı ile davalının sulh olduğu gibi, mahkeme diyet hükmüne varmaktaydı. İncelediğimiz dönem içerisinde cinayet davalarında mirasçılar genelde sulh olup diyet alma yoluna gitmekteydi. Bu durum Müslümanların kendi aralarında ve gayrimüslimlerin kendi aralarında cinayet davalarında görülmekteydi.¹¹⁶Dönemin fetva kitaplarında bir

olduğuna delalet etmektedir. Metinde yer aldığı üzere, muhtemelen şehir dışından çalışmaya gelenler insanlardan birisiydi.

¹¹¹ÜŞS, no.378 vr.19a.

¹¹²Bardakoğlu "Ceza", *DİA*, İstanbul 1993, VII; 473.

¹¹³Bardakoğlu "Diyet", *DİA*, İstanbul 1994, IX, 476.

¹¹⁴Bardakoğlu, "Diyet", s. 478.

¹¹⁵Dönemin fetva kitaplarında "*Cinâyât ve Diyet*" bahislerinde gayrimüslimler ile ilgili bir fetva bulunmamaktadır. Sadece Dönemin fetva kitaplarından Fezzullah Efendi'ye ait eserde şahitlik meselesinden dolayı kısasın diyete dönüşmesiyle ilgili bir fetva bulunmaktadır. "*Zeyd-i maktûlün veresi kadı huzurunda Amr-ı zimmîden 'Zeyd'i alet-i câriha ile amden cerh ve katleyledin' deyü dava ve müddeâlarına Bekir Ve Beşir zimmîler vech-i şer' üzere şehâdet etmeleri ile kadı ba'de't-ta'dil ve't-tezkiye şehâdetlerini kabul mucibiyle hükmettikten sonra Amr kısas olunmadan şeref-i İslâmla müşerref olsa hükm-i mezbûra binâen Amr kısas olunur mu? El- Cevâb: olunmaz". "Bu sûrette hükm-i mezbûra binâen Amr kısas olunmamakla Zeyd'in diyeti Amr üzerine vâcibe olur mu? El-Cevâb: Olur."*

¹¹⁶Örnekler için bkz. ÜŞS, no.333 vr.32a, no.334 vr. 31ab, no.396 vr.42b, no.398 vr.53b.

erkeğin diyeti 190.000 akçe idi.¹¹⁷ Bunun kuruş üzerinden ortalama değeri, 1600 kuruşa tekabül etmekteydi. Katil olduğu ispat edilen davalarda mirasçılar, diyet-i kâmileyi talep etmekteydi. Nitekim, Tuzla'da Yamandı adlı bir gayrimüslimi öldüren köy subaşı Mehmed'e diyet-i kâmile üzerinden diyetinin ödenmesi tenbih olunmuş, subaşı Mehmed diyet-i kâmileyi ödeme gücü olmadığını belirterek 727 kuruşa maktülün mirasçılarıyla sulh olmuştur.¹¹⁸

Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında Mahkeme kayıtlarında diyet olarak neticelenen bir dava bulunmaktadır. Konu ise göz çıkarma ile ilgili bir dava idi. İslâm hukukuna göre insan bedeninde göz, burun, kulak ve diş gibi uzuvların zarar görmesi kısas olunması gereken cezalar arasında yer almaktaydı.¹¹⁹ Bu örnekte Arabacılar sokağında terzi olan ve Kefere Mahallesi'nde ikamet eden David v. Kazer adlı bir gayrimüslim, dükkânın önünde otururken cebeci taifesinden Ali b. El-Hâc İsmail adlı bir müslüman tarafından yumruk ile sağ gözü çıkarılmıştır. Davalı iddiayı reddetmesine rağmen David, İbrahim Çelebi b. Abdullah, İbrahim Beşe b. Mustafa ve Ali b. Hüseyin adlı Müslümanlarla iddiasını ispat etmiş ve kadı Ali b. El-Hâc İsmail'e 5.000 dirhem gümüş göz diyeti ödemeye mahkum etmiştir.¹²⁰

Sonuç

Hukukî ilişkiler manzumesinde göze çarpan ilk husus, yargı birliğinin olmasıdır. Kadı, Müslümanlar arasındaki davaları, Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki davaların yanı sıra da gayrimüslimlerin kendi arasındaki davalara bakmaktadır. Mahkeme kayıtlardan görüldüğü kadarıyla alternatif bir mahkemenin varlığına delalet edecek bir işaret bulunmamaktadır.

Müslümanların gayrimüslimlerle olan hukukî işlerinde şahitlik meselesi gayrimüslimler açısından bir eksiklik gibi gösterilse de Üsküdar örneğinde gördüğümüz üzere gayrimüslimlerin Müslümanlarla olan hukukî işlerinde Müslüman şahit bulma sıkıntısı çekmediğidir. Muhtemelen, gayrimüslimler bu durumu bildikleri için Müslümanlarla olan ilişkilerinde Müslüman şahidin olmasına özen gösteriyorlardı. Müslümanlar olan hukukî ilişkilerde gayrimüslimler içinde Rumların davalı ve davacı olarak daha fazla yer aldıklarını

¹¹⁷“Racülün diyeti ondokuzu bir dirhem gelir üzerinden akçeden ne miktardadır? El- Cevâb: Yüz doksanbin akçedir.” Bkz. *Fetâvâ-yı Feyziyye*, s. 441; *Behcetü'l-Fetâvâs*. 582; Bununla birlikte *Behcetü'l-Fetâvâ*'da 120 akçenin 1 kuruşa tekabül ettiği, vezin olarak 20 dirhem yeni akçe üzerinden bir adamın diyeti 200.000 akçe olarak verilmiştir. Bkz. *Behcetü'l-Fetâvâ*, s. 582.

¹¹⁸ÜŞS, no.342 vr.63a-64b.

¹¹⁹Maide Sûresi 5/45.

¹²⁰ÜŞS, no.363 vr.87b.

görmekteyiz. Mahkeme kayıtlarında erkekler olarak toplumun her kesiminden örneğe rastlanırken, kadınların borç davaları gibi davaların dışında –özellikle adlî vakalarda- neredeyse hiç yer almaması ilgi çeken bir unsur olarak karşımızda durmaktadır. Gayrimüslimlerle Müslümanlar arasında cereyan eden adlî vakalarda yeniçeri ocağına mensup kişilerin adlarının sık geçmesi dikkat çekmektedir. En çok davayı Müslümanların açmış olmasına rağmen, kadının reddettiği davalarda Müslümanların sayısının gayrimüslimlerin sayısının neredeyse iki katı olması, gayrimüslimlerin haklarını arama ve hukukî prosedürü bilme hususunda Müslümanlar kadar aktif olduğunu göstermektedir.

Hukukî ilişkiler bağlamında sulh konusu ayrıca değerlendirilmeye değer bir konudur. Sulh müessesesi, hem Müslümanlar arasında hem de gayrimüslimler arasında yaygın bir mekanizma idi. Üsküdar'da Müslümanlar ile gayrimüslimlere açılan davaların üçte birinin sulh ile sonuçlanmış olması, toplumda her iki grubun yaşanan problemleri çözmede sulh müessesinin önemini ortaya koymaktadır. Sulh ile neticelenen davaların hepsinde arabulucuların olması, sorunların mahkeme sürecinde toplumda itibarlı ve güvenilir kabul edilen insanlar tarafından çözüme kavuşturulması sulh mekanizmasının Osmanlı hukukunda son derece önemli bir kurum olduğunu göstermektedir. Bunun yanında arabulucuların etkisiyle özellikle cinayet davalarında mağdurların katilin kısas cezası uygulamasından ziyade, geride kalan yetim ve öksüzlerin bakımı ve nafakası için cezasının hapis veya diyete dönüşmesini istediklerini görmekteyiz.

Kaynakça

A) Arşiv Belgeleri:

BOA, İ.E. DH, no. 495; C.ZBT no.3710.

ÜŞS, .no.326, 328, 329, 331, 333, 334,335, 336, 340, 342, 344, 345, 346, 347, 352, 355, 363, 364, 365, 367, 377, 378, 384, 388, 392, 394, 396, 397, 398, 399, 400, 403, 407, 408, 412, 415, 416, 420, 421, 423, 424, 427.

Kartal ŞS, no.1.

İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil (H. 924-927 / M. 1518-1521), (haz. Rifat Günalanv.d.), İstanbul 2010.

B) Diğer Kaynak Eserler, Araştırma ve İncelemeler

Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, Fey-Osav İstanbul 1990-1996, I-IX.

Akman, Mehmet, *Osmanlı Devleti'nde Ceza Yargılaması*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004.

Aslan, Nasi, *İslâm Yargılama Hukukunda "Şuhûdü'l-hâl" Jüri: Osmanlı Devri Uygulaması*, İstanbul 1999.

Atar, Fahreddin, "Sulh", *DİA*, İstanbul 2009. XXXVII, 481-485.

Avcı, Mustafa, *Hukuk Tarihimizde Hapis Kurumu* (Basılmamış Doçentlik Tezi) Diyarbakır 2000.

Aydın, Mehmet Akif "Gasp", *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 387-392,

—————, "Borç", *DİA*, İstanbul 1992, XVI, 285-291.

—————, "Deyn", *DİA*, İstanbul 1994, XIX, 266-268.

—————, "İtlaf", *DİA*, İstanbul 2001, XXIII, 466-469.

Bardakoğlu, Ali, "Beyyine", *DİA*, İstanbul 1992, VI, 97-98.

—————, "Diyet", *DİA*, İstanbul 1994. IX,473-479.

—————, "Had", *DİA*, İstanbul 1996. XIV,547-551.

—————, "Hırsızlık", *DİA* İstanbul 1998. XVII,384-396.

Bayındır, Abdülaziz, *İslâm Muhakeme Usülü(Osmanlı Uygulaması)*, İstanbul 1986.

Bilmen, Ömer Nasuhi (ö.1391/1971), *Hukuk-ı İslamiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul 1985, I-VIII.

Bozkurt, Gülnihal, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu: 1839-1914*, T.T.K., Ankara 1989.

Canbakal, Hülya, *17. Yüzyılda Ayntâb Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset*, İstanbul 2009.

Çiçek, Kemal, “LivingTogether: Muslim-ChristianRelations in Eighteenth Century Cyprus as ReflectedbytheShariaCortRecords”,*IslamandChristian-MuslimRelation* Birmingham 1993, c. IV, Say: 1, s:36-64.

Dörtok, Zeynep Abacı, “Bir Sorun Çözme Yöntemi Olarak Sulh:18 Yüzyıl Bursa Kadı Sicillerinden Örnekler ve Düşündürdükleri”, *OTAM*, Ankara 2006, say.20 s. 105-116.

Düzenli, Pehlül, “Osmanlı Fetva Mecmuaları Işığında İstanbul'da Gayrimüslimlerin Problemleri”, *Dinsel ve Kültürel Farklılıkların Birarada Yaşaması İstanbul Tecrübesi: Bildiriler (15-17 Nisan 2010)*, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İstanbul 2010, s. 203-222.

Ekinci, Ekrem Buğra, *Ateşİstidası : İslâm-Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü*, İstanbul 2001.

Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 2005.

Erkan, Nevzat, *18. Yy'ın İlk Yarısında Üsküdar'da Müslim-Gayrimüslim İlişkileri – Şeriyeye Sicilleri ve Müdevvel Kaynaklar Işığında-* Marmara Üniversitesi S.B. E.,(Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2012.

Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir:Kaynaklara Giriş*, (trc. Zeynep Altok), İstanbul 1999.

Gedikli, Fethi,“Kaza: Osmanlı Devleti'nde Kaza”, *DİA*, Ankara 2002, XXV, 117-119.

Gümrükçüoğlu, SalihaOkur,*Şikâyet Defterleri Işığında Osmanlı Hukuku ve Uygulaması (1649-1653)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi S.B.E., İstanbul 2010.

Halebî, Burhaneddin İbrâhim b. Muhammed b. İbrâhim (ö.956/1549), *İzahlı Mülteka el-Ebhur Tercümesi*, thk. Mustafa Uysal, İstanbul 1975.

Heyd, Uriel, *Türk Hukuk ve Kültür Tarihi Üzerine: Makaleler*, (trc. Ferhat Koca), İstanbul 2002.

İbn Âbidîn,Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülaziz ed-Dımaşkî (ö.1252/1836), *Reddü'l-Muhtar ale'd-Dürri'l-Muhtar: ŞerhuTenviri'l-Ebsar*, (trc. Mehmet Savaş), Şamil Yayınevi, İstanbul 1985. I-XII.

İnalçık, Halil, “Şikâyet Hakkı: Arz-ı Hal ve Arz-ı Mahzarlar”, *Osmanlı Araştırmaları* İstanbul 1988, c.VII-VIII, s. 33-54.

İşbilir, Ömer, “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti’nde Limni Kalebentleri”, *Zindanlar ve Mahkumlar*,(der. Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun), İstanbul 2006.

Jennings, Ronald C., “Şeriyeye Sicillerine Göre Trabzon’da Müslim-Gayrimüslim İlişkileri”, *Trabzon Tarihi İlmi Toplantısı: Bildiriler (6-8 Kasım 1998)*, Trabzon Belediyesi, Trabzon 1999, s. 235-244.

—————, “Zimmis (non-Muslims) in early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri”, *Studies on Ottoman Social History in the Sixteenth and Seventeenth Centuries: Women, Zimmis and Sharia Courts in Kayseri, Cyprus and Trabzon*, The Isis Press = İsis Yayıncılık, İstanbul 1999, s. 347-412.

—————, *Christian and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640* New York and London 1993.

Kenanoğlu, M. Macit, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, İstanbul 2004.

Leslie, Peirce, *Ahlak Oyunları: 1540-1541 Osmanlı’da Ayntab Mahkemesi ve Toplumsal Cinsiyet*, trc. Ülkün Tansel, İstanbul 2005.

M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebussuûd Efendinin Fetvalarına Göre Kanûnî Döneminde Osmanlı Hayatı*, İstanbul 1998.

Menteşizade Abdürrahim Efendi (ö. 1128/716), *Fetâvâ-yı Abdürrahim. Darü't-Tıbaati'l-Ma'mure*, İstanbul 1243 I-II.

Mumcu, Ahmet, “Divan-ı Hümayun”, *DİA*, İstanbul 1994, IX, 430-432.

Ortaylı, İlber, “Kadı”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 69-73.

Ömer Menekşe, *XVII Ve XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Hırsızlık Suçu ve Cezası* (Basılmamış Doktora Tezi) Marmara Üniversitesi S.B.E., İstanbul 1998.

Özcan, Tahsin, “Osmanlı Toplumunda Birarada Yaşama Tecrübesi: Hasköy Örneği –İstatistiksel Bir Analiz Denemesi-”, *Dinsel ve Kültürel Farklılıkların Birarada Yaşamaları İstanbul Tecrübesi: Bildiriler (15-17 Nisan 2010)*, İstanbul 2010.

Özel, Ahmet, “Gayrimüslim”, *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 418-427.

Özkul, Ali Efdal, “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Kıbrıs’ta Kalebentler ve Cezirebentler”, *Hapishane Kitabı*, (ed. Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun), İstanbul 2010, s. 127-138.-

Shmuelevitz, Aryeh, *The Jews of the Ottoman Empire In The Late Fifteenth And The Sixteenth Centuries : Administrative, Economic, Legal And Social Relations As Reflected In The Responsa*, Leiden : E. J. Brill, 1984.

Subhî Mehmed Efendi, *Subhî Tarihi: Sami ve Şakir Tarihleri ile Birlikte 1730-1744 (İnceleme ve Karşılaştırma Metin)*, (haz. Mesut Aydın), İstanbul 2007.

Şeyhülislam Feyzullah Efendi (ö.1115/1703), *Fetâvâ-yı Feyziyye*, (haz. Süleyman Kaya), İstanbul 2009.

Tak, Ekrem, *Diplomatik Bilimi Bakımından XVI.-XVII. Yüzyıl Kadı Sicilleri ve Bu Sicillerin İhtiva Ettiği Belge Türlerinin Form Özellikleri ve Gelişimi* (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi T.A.E., İstanbul 2009.

Taş, Hülya, “Osmanlı Mahkemesinde “Sühüdü'l-Hâl” Nasıl Değerlendirebilir?”, *Bilig*, Ankara 2008, XXXIV, 25-44.

Yavuz, Cevdet, “Dava”, *DİA*, İstanbul 1994, IX, 12-16.

Yenişehirli, Ebü'l-Fazl Abdullah (v.1156/1743), *Behcetü'l-Fetâvâmaa'n-Nukûl*, (haz. Mehmed Fıkhî el-Aynî), Dârü't-Tıbbâti'l-Âmire, İstanbul 1849/1266.

Yıldız, Gültekin, *Osmanlı Devleti'nde Hapishane Islahatı (1839-1908)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Marmara Üniversitesi T.A. E., İstanbul 2002.

Yıldız, Kemal *İslâm Yargılama Hukukunda Şahitlik*, İstanbul 2005.